Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (2), pp. 595–624
http://www.ijoks.com

An ancient Kurdish Religion: Yarsan

Zrian Jazni Mohammed[1]

Received: Nov23, 2017 **Reviewed**: Feb23, 2018 **Accepted**: May13, 2018

Abstract

Yarsan is an ancient Kurdish Religion; it is based on the other old religions in Kurdistan such as Metrayi and Zardashti. (Saranjam) is the holy book of Yarsan Religion. Yarsan is considered as part of Kurdish national heritage and has its own particular secular ceremonies; it could continuously develop and renew itself.

In this thesis, we try to throw light on women class in the aspect of writing, music and religious education in Yarsan Religion along history, To enrich this subject more, we have referred to the well-known cultured women mentioned in the holy book (Saranjam) ; those women held high position in community and whose poems were interpreted and played their role side by side with men to serve and circulate the message of Yarsan Religion and educating the people.

Keywords: Yarsan, Religion, Zardashti, Metrayi, Ancient religion

Recommended citation:
Mohammed,Z. J. (2018). An ancient Kurdish Religion: Yarsan. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (2), 595–624. doi: **10.21600/ ijoks.454576**

[1]Ph.D Candidate, University of Salahaddin, KRG, Iraq. E-mail: semaako75@gmail.com

ژن لە ئایینی یارسان

زریان جیزنی محەمەد
کۆمەڵناسی- کۆلێژی ئەدەبیات- زانکۆی سەلاحەددین

پوختە

ئایینی یارسان ئایینێکی کوردییەو و لەسەر بنەمای ئایینە دێرینەکانی کوردستان وەك میترایی و زەردەشتی و ئایینەکانی تر ڕەنگڕێژکراوە و(سەرنجام)، کتابی پیرۆزی ئایینی یارسانە. ئایینی یارسان وەك بەشێکی ڕەسەنی کولتووری نەتەوەی کورد، هەڵگر و پارێزەری ڕێوڕەسم و دنیابینیینی تایبەت بەخۆی هەیە و شان بەشانی ئایینە گەورەکانی جیهان پەیدا بووە و گەشەی سەندووە و خۆی نوێکردووەتەوە.

لەم توێژینەوەدا تیشك دەخەینە سەر دەور و پێگەی ژن لە بواری نووسین و مۆسیقا و ئایین پەروەری، لە ئایینی یارساندا بە درێژایی مێژوو. بۆ زیاتر ناساندنی بابەتەکە چەند ئافرەتێکی ڕۆشندڵ بە نموونە وەرگیراوە لە کتابی پیرۆزی (سەرەنجام)، کە بە پلەی بەرزی ئایینی و عیرفان گەیشتوون و ڕاڤەی دنیابینیین و هۆنراوەکانیان کراوە، کە شان بەشانی پیاوان بەشدار بوونە لە خزمەتکردن و بڵاوکردنەوەی پەیامی ئایینەکە و بەشدار بوونە لە ڕێنمایی کردی خەڵك.

پێشەکی:

ناسنامەی هەر نەتەوەیەك بریتییە لە سەرجەمی تایبەتکارەکانی کولتوورە مادی و مەعنەویەکانی ئەو نەتەوەیە. واتە: هەر نەتەوەیەك بە کولتوورەکەییدا پیناسە دەکرێ و دەناسرێتەوە. ئەگەر نا، مرۆڤ لە هەموو جیهاندا هەر مرۆڤن و، ئەوەی لەیەك جیایان دەکاتەوە، بەر لە هەر شتێکی دیکە ، کولتوورەکەیانە. لە ناو کولتووردا، ئایین توخمێکی هەرە گرنگ و بەبایەخی کولتووری ڕۆحی (مەعنەوی)ی هەر کۆمەڵگایەکەو بەها کولتووریەکان ڕێکدەخات و دیاری دەکات. ئەو دەور و پێگە گرنگەی ئایین، لە کۆمەڵگای کوردیدا ئەمڕۆش زۆر بە ئاشکرا بەرجەستە بووە، بە ڕادەیەك کە لەهەموو بوارەکانی ژیانی کولتووری و ئاسایی ئەندامانی کۆمەڵ هەستی پێدەکرێ، بۆیە توێژینەوە لە ئایینە کوردییە دێرینەکان گرنگی تایبەتی خۆیان هەیە . هەر لە سەرەتاوە بە پێویست و گرنگ یدەزانین توێژینەوەکەمان لە سنووری کۆمەڵەی یارسانیدا ئەنجام بدەین، لەبەر ئەوەی کۆمەڵەی یارسانیی کۆمەڵەیەکی ئایینیەو تاکەکانی بەهۆی کولتوورێکی ئایینیەوە پێکەوە گرێدراون وخاوەن کولتوور وکۆمەڵیک بەهای کۆمەڵایەتی دێرین و هاوبەشن، لە زۆر ڕووەوە بە درێژایی مێژوو. کۆمەڵگای یارسانی کۆمەڵەیەکی ئایینیەو

تاکەکانی بە هۆی کولتوورێکی ئاینییەوە پێکەوە گرێدراون ، ئەگەرچی کۆمەڵەی یارسانی لەناو خۆیدا فرەڕەنگە و لە سەر توێژ و گرووپی جیاواز دامە زراوە وەکو نموون : تیرەی پیرە کان، دەلیلەکان(ڕابەرەکان- خەلیفەکان)، موریدە کان و باوە کان، بەڵام لەوەدا یەک کۆمەڵ ە یە کە پەیڕەوی لە هەمان ئاییندەکەن، ئەو کولتوورە دێرینەش کولتووری ئایینیی یارسانە.

دیارە کۆمە ڵەی ئایینی یارسانی کۆمەڵەیەکە لە ڕووی سیاسیەوە وەک کۆمەڵگای کوردی دابەشکراوە بەسەر س ێ دەوڵەتی جیاوازدا و لە ناو ئە و سێ وڵاتە یشدا بە تایبەتی لە شارەکاندا پەرش بڵاون، ئەم کۆمەڵەیە لە ژێر فشاری سێ دەسەڵاتی جیاوازی نەیاردا بوونی خۆیان و کولتوورەکەیان لە قۆناغە سەختەکانی مێژوودا پاراستووە و وەک کۆمەڵەکی ئایینی خاوەن مۆرکی تایبەتی خۆیان، توانیوویانە پارێزگاری لە خۆیان بکەن.

لەم توێژینەوەدا تیشك دە خەینە سەر پێکهاتی ئایینی یارسان (کاکەیی)، کە ئایینێکی کوردیی دێرینە و دیالێکتیی گۆران (هەورامی کۆن)ی بە بنەمای سە رەکی نووسین و دە ربڕینی خۆی وەرگرتووە. بە پێی ڕامان و دنیابینی ئایینی یارسان کۆشش دە کەین ژن وە کو ڕەگەزی گرنگ و سەرەکی توێژینەوەکەمان وەربگرین، لە ئایینی یارسان و هە وڵدەدەین پێگە و دە وری ژن ساغ بکەینەوە لەسەر بنەمای تێکستە پیرۆزە تۆمارکراوەکانی سەرەنجام: (کتابی پیرۆزی کلامەکانی ئایینی یارسانە ، سەرجەم کلامەکانی سەردەمی پردێوەر و دەورەکانی پێشتر لەخۆدەگرێ، کە بریتیە لە دەورەکانی بالوول، شاخۆشین،بابا سەرهەنگ، بابا جەلیل، بابا ناوس، ساجناری، پیرە و پیرالی و سەیدەی شیانی. هەندێ لەم کلامانە زۆر کۆنن و دە گەڕێنەوە بۆ سەدەی دووەمی کۆچی).

ئایینی یارسان (کاکەیی) ئایینێکی کوردی سە ربەخۆیە و ڕیشە کانی گریدراوە بە ئایینە دێرینەکانی کوردستان، وە ك: (میهر پە رستی، زە ردەشتی، مە زدەکی)، کە بەر لە هاتنی ئایینی ئیسلام لە کوردستاندا هەبوون و دە ور و کاریگەریان لە سەر هزر و ڕامانی مرۆڤە کانی بناری زاگرۆسدا داناوە . ئایینی یارسان، سە رچاوەیەکی دە وڵەمەندی هە یە لە تێکست، کە بەشێکی باشی لە (سەرەنجام) کۆکراوەتەوە، کە بریتیە لە فەرموودەکانی سوڵتان سە هاك و یارانی، کە لە سەدەی هە شتی کۆچی ژیاون. کتابی پیرۆزی (سەرەنجام) لەشەش بە ش پێکهاتووە:

بارگە بارگە، دە وری هە فتەوانە، گلیم و کۆڵ، دە ورەی چلتە ن، دە ورەی ئابدین و وردە سەرەنجام. (1)جەمال نەبەز: 2009، لا35.

کلامەکانی ئایینی یارسان وە کو هە موو ئە دەبیاتی ئایینی بە درێژایی ڕۆژگار دە ورە بە دووای دەورە دروست بووە و لە پاشاندا کۆ کراونە تەوە، گە لێ جار خاوە نی ئەم کلامانە نە ناسراون، بەڵام پەیڕەوانی ئایینی یارسان، کلامەکان دەدەنە پاڵ کردگار و فریشتە و پیاو چاکانی ئایینەکە.

لە دەورەکاندا کلامە کان کۆکر اونەتەوە وەکو دە ورەی (شاخۆشێن)، بە دەستنووسەکانیش دەڵێن(دەفتەر).

کتێبی سەرەنجام لە دوو بەش پێکهاتووە، بەشی یەکەمی پەخشانە و بەشی دووەمی لە فۆرمی هۆنراوە داڕێژراوە. پەخشانەکان لە چەندان پارچە پیکهاتوون، سەرەتای پەخشانەکان بە دروست بوونی (بوون- گەردوون)دەست پێدەکا، خوو و ڕەووشت و ڕەسم و عادەتی یارسانەکان دەخاتە ڕوو، هەرچی هۆنراوە(کلامەکان)نیشە، پێکهاتوون لە (10)پارچە.

(2) مارف خەزنەدار:2010، ل254.

لە سەردەمی سوڵتان سەهاك، ئایینی یارسان ئاسۆیەکی بەرینتر و باڵاتری بە خۆیەوە گرت، هەر ئەویش ڕامان و ڕێسا وبنەما گرنگەکانی ئایینی یارسانی بە شێوەی (کلام)ی دە پرگەیی لە (سەرەنجام)جێگیر کرد و تەنبوور(تەمورە)وەکو ئامێرێکی دێرین و ڕەسەنی موزیك پیرۆز کرد، بۆ پێرەوانی ئایینی یارسان و وەکو ئامێرێکی پیرۆز لە (جەمخانە)کاندا دەژەنرێ، بۆ پاکژ کرنەوەی لایەنی مەعنەوی ڕۆحی پرواداران. سوڵتان سەهاك هەر خۆی(72) ئاوازی داڕشت، کە لە کۆڕ و کۆبوونەوەی ئایینی و شوێنی سازدانی کۆڕی زیکردا موزیك بژەنن و (چەپ و دەست) بکەن.(3) محەمەد حەمە باقی، 2009، لا68.

مێژووی ئایینی یارسان بۆ سێ قۆناغ دەگەڕێتەوە:

1. قۆناغی نادیار و کەسنەزان، کە ڕۆژی خەڵقەتی جیهانە.
2. قۆناغی میترایی و زەردەشتی و ئاینە هیندۆ و ئارییەکانی دیکە، کە ریشەی یارسان بۆ ئەو سەردەمانە دەگەڕێتەوە. ئەم ئایینانە لە 3500-4000 ساڵ بەر لە ئێستا پەیدا بوونە. دەیان بەڵگە و هێما و تێکست و بەراوردکاری وورد هەیە کە پێشاندەدەن کلتوری ئەمرۆی یارسان، بە ئەسل و ڕیشە و فەلسەفەوە، بۆ سەردەمانی ئایینی زەروانی و میترایی و زەردەشتی و مانی و ئەوانی دیکە دەگەڕێتەوە، وەهەروەها تێکەڵاوی کلتوری ئاینی هیندۆسی و ب وودایی بوە لە ڕۆژهەڵات.
3. قۆناغی دوای هاتنی ئاینی ئیسلام، بە چەندین دەورە(خوول)، وەک چەرخی دۆنای دۆن، پەیدا بووە حەڵقەکانی لە ژێر تەسەوفی ئیسلامیدا بەیەک گەیشتونەتەوە.

ئایینی یارسانەکان بە ناوی جۆرا وجۆر ناسراون لە پارچەکانی کوردستان و لە خوارەوە ڕاڤەی ئەو ناوانە دەکەین کە پێی ناسراون وەك: (کاکەیی، ئەهلی حەق، یارسان)، کە خۆشیان ئەم ناوانەیان قبوڵە:

گرنگی توێژینەوەکە

لەم تویژینەوەیەدا دەمانەوێ تیشك بخەینە سەر ژن لە ئایینی یارسان، کە گرنگە ئاشنابین بە دنیابینیین و تێگەیشتنی ئایینەکەو پرواردارانی لە ڕێگەی تێکستە پیرۆزەکانی ئایینی یارسان بە پێی کتابی پیرۆزی (سەرەنجام)، کە یارسانییەکان خۆیان پێرەوی لێدەکەن و بە دڵنیاییەوە ئەورۆش ئەو باوەڕ و کولتوورە کاریگەری ڕاستەوخۆی هەیە بەسەر هەڵوێست و تێگەیشتنی

پرواداراانی ئایینی یارسان و کولتووری کۆمەڵگای کوردی، دە ربارەی ئازادی و پێگە و دە ور و ڕێزگرتنی ئافرەت.

یەکەم: واژەی کاکەیی:

لە ئاڤێستادا کائاکا، کەئاکە، و کائەکا، وەکو ناو و ئاوەڵناو بۆ نێرو مێ بەکارهاتون کە واتای گەورە، سەرۆک، مەزن و چاودێریکەر دەگەیەنن، بە شێوەیەکی ڕوونتر نیشانەی نێر و مێ لە ئاڤێستا هەن و هی مێ (ئا) و هی نێر تەنها (ە) یە. لە ڕووی زمانناسیەوە دەردەکەوێت کە (یی) نسبە چۆتە پاشتگری وشەی (کاکە) وە و بووە بە (کاکەیی).

وشەی کاکەیی لە کاکەوە هاتووە، هەم بۆ تاک بەکار دێ هەم بۆ کۆمەڵ لە جیاتی کاکەییان و کاکەییەکان تەنیا وشەی کاکەیی بەکار دەبەین . واتە: (براگەورە، برایی، برادەری، هاوکاری یەکتر). ئەم زاراوەیەش زیاتر لەعێراقدا ناسراوە . کاکەیی بۆ یەکەم جا ر لە سەردەمی سولتان سەهاکدا هاتۆتە کایەوە، پیش ئەوسا بە یارسان ناسراوە وە ناوە ناوەش بە (ئەهلی حەق) و تایفە ناو براون. (4) فەلەکەدین، 2009، لا99.

ئەمەش ئەو کەلامانەیە کە لە سەردەمی پردیوەر و سوڵتان سەهاکدا گوتراون و ئەم ڕاستیەمان بۆمان دەسەلمێنن:

کاکەو کاکەییان نەزم خاوەندکار

عەبدەو گ کاکی نامێما تۆمار

واتە: (کاکەو کاکەییەکان لە ئامادەکردن و ڕێکخستنی خاوەندکارە، بەندەی هەموو کاکەییەکم و ناوم تۆمارە، یانی ئەو ناوو یاسایە سوڵتان بۆی داناوین). (5) سەرەنجام، ب8.

پیر تەیار کاشانی لە" 72" پیرەی سەکۆی شاهۆدا دەفەرمێ:

دۆن وە دۆن ئامایم پەی وەرەو کاکان

واتە: دۆن بە دۆن هاتین بەرەو لای کاکەییەکان. (6) سەرەنجام، ب4.

واژەی کاکەیی هیچ کاتێک بە مانای خێل و عەشیرەت نایەت، هەندێک دیێژن کە کاکەیی ناوە بۆ عەشیرەتێک، ئەمە تەنها لە ترساو بۆ چەواشەکەدنی خەڵکی ترە، چونکە ئەوانەی ئەم قسەیە دەکەن هەرگیز ناڵێن کاکەیی ئایینێکی سەربەخۆیە، بەڵکو خۆیان بە موسڵمان لە قەڵەم دەدەن وهەندێکیان خۆیان بەلای مەزهەبی سونە و هەندێکی تر خۆیان بە لایەنگری مەزهەبی شیعە دادەنێن، کەچی لە پێنج شەرتی موسڵمانێتی هیچ یەکێکیان بە جێ ناهێنن، لە لایە کی دیکەوە عەشیرەتی جاف، چۆلەمەک، لەک، زەنگەنە، قەرەسەنی بەزنجی و هی دیکەیش لە ناو کاکەییدا هەن، بۆیە کاکەیی ئایینەو عەشیرەت نییە.

دووەم: واژەی (ئەهلی حەق).

لە دوو لایەنەوە بە کاکەیی دەڵێن، یەکێک ئەوەیە کە واژەی(حەق) هەمیشە لە ناو بەیازەکانی کاکەیی دێتەوە، کە بە مانای خوایە، پەروەردگاری جیهانە، بەرزترین پلەی عیرفانە (خۆناسی و خواناسییە). لە سەرێکی دیکەوە کاکەیی ئایینێکی سۆفیگەرییە کە دەڵێ ئینسان بە چوار قۆناغدا تێدەپەڕێ: شەریعەت، تەریقەت، مەعریفەت و حەقیقە ت. لە پلەی حەقیقەتدا ڕۆشن دەبێتەوە و لە دەرگای پەروەردگار نزیکتر دەبێتەوە واتە: خۆی دەناسێ و خوا دەناسێ. لێرەوەیە کە کاکەیی لەگەڵ زۆربەی فیرقە سۆفیەکانی جیهانی و ئیسلام یەکدەگرنەوە . چەندین فیرقە و گروپی دیکەی سۆفیگەریی جیهانی و ئیسلام هەن کە هەریەکە خۆیان بە ئەهلی حەق دەزانن، واتە : هەق لە لای ئەوانە، یان بە هەق گەیشتوون . هەق ناوێکی دیکەی خودایە.(7)مزگین عبدالرحمن، 2006، لا27.

: سێیەم: واژەی یارسان

ناوی ئەسڵی ڕێبازەکە نە کاکەییە، نە ئەهلی هەقە، نە عەل‌ڵهی خودایی، بەڵکو ناوی یارسانە. وەکو ئاماژەمان کرد یارسان، کە لە (دوو وشەی یاری سان- ستان)ەوە پێکهاتووە. وشەی (یار) لە هەورامیی گۆرانی کۆندا مانای خوا، پەروەردگار، یەزدان دەدا . تەنیا ئەوە کە شایانی عەشق و خۆشەویستیی بێسنووری مرۆڤە. کەواتە "یار" هێمایەکی فرەمانایە.

ڕای جیاواز هەیە لەسەر وشەی یارسان لە سەرچاوەکاندا، بەڵام بە پێی زانیا ریی ئێمە لە سەرچاوەکان دەکری بەم شێوەیە ڕوون بکرێتەوە . ووشەی یارسان لە دووبرگە پێکهاتووە، یار ناوێکە لە ناوەکانی کاکەیی و نازناوی سوڵتان سەهاکە، هەروەها یانی خۆشەویست، میهرەبان و ناوێکی کۆنی خوایە لە زاری گۆران (هەورامی کۆن)، هەروەها دۆست و هاوکار . واژەی میهرەبان یەکێکە لە ماناکانی (یار). ئەمەش ڕ اسیتەکی مێژوویی دەردەپرێت کە ڕیشەی باوەڕی یارسان (کاکەیی) بۆ ئایینی هەرە کۆنی میهرپەروەری (میترایی) و زەردەشتی دەگەڕێتەوە. لەوێدا (میهر) بە مانای خۆر، ڕوناکی، خۆشەویستی، برایی، هاتووە . هەروەها میترا خواوەندی پەیمان و ڕاگرتنی ڕاستگۆیی و پەیمانەکانە، هەر بۆیە ئیستاش کاکەیی دەبێ پەیمان و بەڵێنی خۆیان نەشکێنن و چ بەرامبەر بە خۆیان یا خەڵکی دیکە . چەندان ڕێ و ڕەسم هەن بۆ دانان و چەسپاندنی هاوسۆزی و پەیمانی ناوخۆ، بە تاک یا بەکۆ . هەروەها بەرامبەر بە غەیری خۆیانیش دەبێ ڕا ستگۆبن. ئەمەش دەمانباتەوە سەر فەلسەفە و ڕێنومایی ئایینی زەردەشتی کە داکۆکی هەرە گرنگ دەکات لە ڕاستی و دروستکاری و ڕاستگۆیی، کە دەڵێ : ڕاستی (ئەشا) یاسای جەوهەری جیهانە.

(8) فەهمی کاکەیی، 2013، ژمارە 126.

کاکەیی بە کتێبەکانیان دەڵێن دەفتەر (بەیاز). دەشبینیی کە بەیازەکانی یاری (واتە: یارسانی) هەمیشە دووپاتی دەکەنەوە کە چوار شت لە بیر مەکەن، ، ئەوانەش : پاکی، ڕاستی، نستی، ڕدایە(ڕازیبوون). شێخ ئەمیر لەم بارەیەوە دەفەرمێت:

یاری چوار چیوەن باوەری وەجا
ڕاستی و پاکی ونیستی و ڕدا
پاکی لە هەموو شتێکدا : زمان و بیر و ڕەفتار و جەستە و جل و بەرگ و هەموو ژیان . نیستی: واتە خاکەڕایی، بێ فیزی (تواضع). ڕدا. واتە: ڕازیبوون(قەناعەتکردن) جوامێری و میهرەبانی و خزمەت بە خەڵک، چ سەربەئایینەکەت بن یا نیشتیمانەکەت، یا جیهان . ئەم ڕێنومایە فەلسەفەی زەردەشتمان وەبیر دێنێتەوە : (بیری پاک، وتەی پاک، کرداری پاک) یان دەتوانین ووشەی چاک لە جێگەی پاک دابنێین، ماناکەی ناگۆرێ.
(9) تەیب تاهری،2009، ل589).
(سان) برگەی دووەمی(یارسانە) کە مانای: سوڵتان، مەزن، پیرۆز، و مەڵبەندە بە نوێکەرەوەی ئایینی یارسان، یارانی سوڵتان ئیسحاق، کە بەر لە هەفت سەد ساڵ دەرکەوتووە دەڵێن (سان سەهاک). لە سەرێکی دیکەوە (یارسان) وەکو کوردستان، ئەفگانستان، ئینگلستانە، کە مانای مەڵبەند و نیشتیمان دەدات . کە وابێ یارسان (یارسان) واتە مەڵبەندی یاران . کورتکردنەوە لە جیاتی یارسان دەنوسن :(یاری). وشەی یار دەکەنە سەرچاوە (10)تەیب تاهیری، ل549.
لێکدانەوەیەکی تر هەیە کە بە ڕای ئێمە لە ڕاستیەوە نزیکترە ئەویش بەو بەڵگەیەی کە وشەی یارسان بەر لە پەیدا بوونی سوڵتان سەهاکیش لە کەلامەکانی یارسانیەکاندا هەبووە هەروەکو لە کەلامەکانی "شاخۆشێن" دا ، کە 300 ساڵ بەر لە سوڵتان سەهاک ژیاوە بەدی دەکرێت . شاخۆشین لە یەکێک لە کەلامەکانیدا، کە باسی فەلسەفەی ئاینی یارسان دەکات، دەفەرموێت:
...یارسان وە را
ڕای حەق ڕاسییەن، پرانان وە ڕا
پاکی و ڕاستی و نیستی و ڕەدا
قەدەم وەقەدەم، تا وە مەنزڵگا
ڕوون و دیارە ئەمڕۆش وشەی یارسان ناسنامەیەکی کوردیی پەتیتر بە ئایینەکە دەدات، ناوێکی کۆن و دروستر و ڕەوانتر و مۆسیقی ترە، بۆیە ئێمەش هاوراین لەگەڵ ئەم بۆچوونەی سەرەوە . (11) فەهمی کاکەیی، 1998، ل13.

ئایینی یارسان.
کۆمەڵەیەکی ئیتنۆ ئایینین لە نێو قەوارەی ئیتنۆسی کوردیدا و لە شوێنەکانی خۆیاندا (دوورەپەرێزانە)دەژین، خاوەنی باوەڕێکی ئایینی و گەلی نەریتی تایبەت بە خۆیانن. یارسانەکان بە شێوەیەکی سەرەکی لە ناوچە سنوریەکانی نێوان کوردستانی ئێران و کوردستانی عێراقدا دەژین و لە ناوچەکانیتر و هە روەها لە دەرەوەی کوردستانیشدا بە شێوەی گروپی بچووك

دەژین، تا ئێستا هیچ مه تریاڵ و سه رچاوەیەك سه بارەت به ژمارەی یارسانه كان له ئارادا نییه.
له ماوەی نزیكه ی (1200)ساڵ، واته له سەرەتای ده ركەوتنی ئایینی یارسان به شێوەزاری گۆران(هەورامی كۆن)ی به بنەمای دەرپڕین وەرگرتووە. (12)ڕشاد میران،2017، لا 192.

ئایینی یارسان له بناغەوە ڕێبازێكی سۆفیگه ری عیرفانییە، داكۆكی ده كات له تاكه كەس، چونكه ڕۆحی ئینسان به تەنها دۆنایدۆن ده كاو قاڵب ده گۆڕێ. خەڵك به كۆمەڵ پێكەوەن لە م دنیایەدا، بەڵام له ژیانەكانی دیكەدا، چ ڕابردوو یا داهاتوو، هه ر كەسێك به تەنیا دەگوێزرێتەوە، كه دەبێت لەم ژیانەدا هەوڵبدات بە چلەی بەرزی پاكبوونەوە بگات.

زیكرو پەرستن ونوێژی به كۆمەڵ له ئایینی یارساندا هه یه، بەڵام هه موو ڕێورەسم و شێوە ی پەرستنەكان هۆكارن تا مرۆڤ ئامادە یی خۆی به تەنیا ڕێگەی عیرفانی و گه یشتن به كەمالی ڕۆحی بباته سەر، كه س له جیاتی كه س ناتوانێت ئه و ڕێگایە ببڕێت. هەر كه س ده بێت زەحمەتی خۆی بكێشێت، ئه وەش ڕێگه ی ئازادی و ڕزگاریی مه عنەوییە. چونكه سۆفیگەری و عیرفان كۆت و زنجیر و كۆسپه كانی بەردەم ئینسان لا ده دات، تا ئازاد بێت له م سه فەرەدا. عیرفان ڕێگەی ئازادیی فەردی مەعنەوییە، تا له كۆت و زنجیرەكانی كۆمەڵگاو فشاری فیكری و دابونەریت و وەهمەكان ڕزگاری دەبێت.
(13) فەلەكەدین، 2012، لا 104.

سۆفیگەری و عیرفانی یارسان، له جەوهەردا، هه مان ڕێگه ی سۆفی و عارفانی ئایینه كانی دیكەیە. هەربۆیەش یارسان سۆفی و عارفه گەورە ناودارەكانی جیهانی ئیسلام بەهی خۆیان دەزانن و له خۆیانی دەژمێرن، كه له سەدەی دووەم و سێیەمی كۆچییەوە تا ئەمڕۆ پەیدا بوونەو به یارو دۆست و ڕێنومای خۆیان دەناسن و زۆربەیان ناویان له زنجیرە دۆناودۆنەكانی تۆماركراو له تێكستە پیرۆزەكانییشیاندا، ناویان هاتووە.

هزرو ڕامانی ئایینی یارسان هه ر له سەرەتاوە، وه كو بزاڤێكی كۆمه ڵایەتی و فكری و فەلسەفی سه ری هه ڵدا دژ به ستەم و زۆرداری و ده سەڵاتی سه ردەمانی به ر له دوازده سەدە بەم لاوە، ئەم بزاڤه تاك و تەنیاو گۆشەگیر نەبووەو له پەراوێزدا نەژیاوە، بەڵكو هەمیشە، وەك ڕووبار، تێكه ڵاوی جولانه وەی كۆمه ڵگای به شەرییەت بووە بەرەو ڕزگاری و گه یشتن به ڕۆشنایی و كه مالی ڕۆحی. بۆچوونی شارەزایان دەڵێن كه ئایینی یارسان شۆڕش بووە دژ به سیستەمی كۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری سه ردەمی خۆی، كه سەرانسەری چیاكانی زاگرۆس و دەوروبەری گرتۆتەوە، هەربۆیەش زیارەتگاو مەزارگەی پێشەواو ڕۆحانیەكانی یارسان له نزیك تەبرێز و ئه ردەبیل(هەردەوێڵ)ەوە تا هه مەدان و كرماشان و هه ورامان و شارە زوورو لوڕستان و به غداو كه ركوك و موس لدا هه نه و ژن به شێكی كاراو زیندووی ئه م خه بات و قوربانیدانەیە. شوێنەواری مێژوویی هه موو ئەوانه ماون و ئێستاش پارێزراون و جوگرافیاناسی ئەم وڵاتانه ئاماژەیان بۆ ده كات، كه هەندێكیان تە نها زیارە تگای یارسانه كان نین، به ڵكو باوەڕدارانی ئایین و ئایینزاكانی دیكەی دەوروبەریش یادیان دەكەنەوە و زیارەتیان دەكەن.

(14) فەلەکەدین، 2012، لا5-6.

جێگەو نشیمەنی یارسانیەکان

یارسانیەکان ئاری نەژادن، سەر بە لقی هیند و ئەورووپین و لە زەمەنێکی نادیاردا، واتە چەند هەزار ساڵ بەر لە زایین هاتوونەتە ناوچەی ئێستای کوردستان. ناوچەی هەورامان بە تایبەت بۆ پێڕەوانی یارسان، سەرچاوەی هەموو پێشهاتە ئاسمانیەکانە وهەموو دیاردە ئایینیەکان لە م سەرزەمینەدا دەردەکەوێ. شوێنەکانی نیشتەجێ بوونی یارسان لە کوردستاندا، لە کۆنەوە تا ئەم سەردەمە هەندێك گۆڕانکاری بە خۆیەوە دیوە، بەڵام ئەوەی کە هەمووان هاوڕان و پێداگری لەسەر دەکەن ئەوەیە، کە لە سەرەتادا ئایینی یارسان لە ناوچەکانی هەورامان و شارەزوور و لورستان بڵاوبووتەوە و گەشەی کردووە ، جا دواتر گەیشتۆتە ناوچەکانی تری ڕۆژهەڵاتی کوردستان. (15) تەیب تاهیری، 2009، لا577.

وەکو بەڵگەیەکی زیندووی مرۆش شوێنەواری پیر و باوە (بابا) لە کوردستاندا نیشانەیەکی دیکەی دیرۆکی دێرینی ئایینی و نەتەوەیی کوردە کە هێشتا وەکو پێویست کاری لەسەر نەکراوە. (بابا) لە فەرهەنگی کوردیدا وەک و پیری پیرانە و خاوەن وەجاخ (ئوجاخ) ی تایبەتە. زۆربەی جاران ناو و مەرقەدی گەورەکانیان دەبنە جێگەی ڕێزی خەڵک، چ یارسان و عەلەوی بن، یا لە مەزهەب و ئایینی تر بن . هەر لە لورستانەوە جێگا و نشیمەنی باباکان تەماشا بکەین، تا هەورامان و کەرکوک و ئازربایجان و دەرسیم، دەیان زیارەتگا و شوێنەواریان دەبینین، وەکو : بابا ناووس، بابا یادگار، بابا تاهیری هەمەدانی، بابا جەلیل و یارانی، بابا شاسوار (کفری) بابا مەحمی یا مەحموود(خانەقین)، باوە نوور، لە ئازربایجانیش بابا حیدەر، تا بابا مەنزوور (مەنزور با با و مەنسور بابا و بەبەکانی دەرسیم و ناوچەکانی دیکەی باکووری کوردستان، کە بە تورکی پێیان دەڵێن (بەبەلەر). ئەم شوێنەوارانە بە بەڵگەنامەی مێژووی زیندوون، سەرانسەری کوردستان دەگرنەوە، لە یادمانیش بێت کە (بابا شێخ) گەورەترین بنەماڵەی ئێزدییەکانە. (16) هەردەوێڵ کاکەیی، کەرکوك2017.

چۆنیەتی دامەزراندنی ئایینی یارسان:

دیارە بەشەرییەت کوتوپڕ بە پەیامی پیرۆز و ڕێگای ڕۆشنبوونەوە نەگەیشتوون، بەڵکو دوای سەدان دەورە(خوول، سوور) و ئەزموونی ئایینەکان و ئینسانەکانە، زاناو عارفەکان (چاودارەکان، چاوکراوەکان)، ئەمجا بە پلەی ئێستا گەیشتوونە.

دیارە لە دەورەکانی یەک بەدوواییەکی هاتن و ئاشکرابوونی ئایینی یارسانیش حیکمەت هەیە، کە دەورە بە دەورە یارسانییەکان ئامادە دەکران بۆ گەیشتن بە دوا پلەی عیرفانی کە ئێستا بە سنوورەکەی گەیشتوون.

کەوابێ دەورەی بالولی دانا (سەدەی دووەمی کۆچی) تا دەورەی سوڵتان سەهاک (سەدەی هەشتەمی کۆچی)و ئەمجا سەید براکە و لە نێوانیاندا دەیان دەورەو دەرکەوتنی چاودار و زانای

ڕۆشنډڵ، لەبەر ئەوە بووە کە خەڵک لە سەرەمی بالوولدا (سەدەی دووەمی کۆچی)ئامادە نەبووب بۆ تێگەیشتن و وەرگرتنی پەیامی ئاینەکە و ڕێنومایی و ڕێورەسمی سەردەمی شاخۆشین یا باوە ناووس یا سوڵتان سەهاک . کەواتە دەبێ بەو پروایە بگەین کە ئێستا بەرەو دەورەیەکی فراوانتر قووڵتر و جیهانگیر ی تر دەچین. دیارە کە ئایینی یارسان ئایین و ڕێبازێکی داخراوی وشکە باوەڕ نییە، بەڵکو کراوە و ڕوو لە داهاتووە . دەورەکانیش بە شێوەی دۆناو دۆن بوونە، بۆ خودی ئایینەکە. ئایینی یارسان لە بناغەوە ڕێبازێکی عیرفانییە، داکۆکی دەکاتی سە ر تاکە کەس، چونکە ڕۆحی ئینسانبە تەنیا دۆناودۆن دەکات و قاڵب بە قاڵب دەگوێزرێتەوە . خەڵک بە کۆمەڵ پێکەون لەم دنیایەدا . بەڵام لە ژیانەکانی دیکەدا، چ ڕابردوو یا داهاتوو، هەر کەسێک بە تەنیادۆن دەگۆڕێ، کە دەبێ لەم ژیانەدا هەوڵبدات بە پلەی بەرزی پاکبوونەوە بگات.

یارسانەکان لە سزای مردن ناترسن، بە تایبەت ئەوانەی ڕاست و پاکن و لە ژیانیاندا کردەوەیان باش بووە. لە سەرەنجامدا هاتووە:

مێردان نە تەرسان چەی سیاسەتە تەسلیم گیانان چوین قوتەی بەتە

واتە: (با مێردان لە گۆڕینی دۆناو دۆن نەترسن، سپاردنی ڕووح هەر وە کو نوقم خواردنی سۆنەیە لە ئاودا و دە رکەوتنیەتی)، یانی کەوڵ گۆڕین بۆ مرۆ ڤ بێ گوناە مەترسیدار نییە ، بەڵکو بە پێچەوانەوە ئاسان و خۆشە، هەروەها ئەوەش دەسە ڵمێنێ، کە ڕووح مردنی بۆ نییە بەڵکو تەنیا لەش لە نەماندایە، ڕووح وەکو باڵندە جەستەش قەفەز، هەر کاتێ ئەو باڵندەیە لە ناو قەفەزەکەدا نەما قەفەزەکە پشت گوێ دەخرێ یا فڕێ دەدرێت . بە پێی ڕامانی یارسان مرۆڤ 1001 جار دۆن دەگۆڕێ تا دە گا بە ڕۆژی دووایی، خاڵی گرنگ لێرەدا ئەوەیە کە ڕۆح نەمرە و نێر و مێیی نییە (واتە کردەوەی مرۆڤ حسابی لە سەر دە کرێ لە کاتی دۆن گۆڕین و ڕۆژی دووایە). (17) نەجاتی عەبدوڵلا، 2005، لا17.

دۆگماکانی ئایینی (یارسان):

ئەوەی تایبە تمەندییەکی جیاواز لە ئایینەکانیی تر بە ئایینی یارسان دە بەخشێ چە ند ڕەگەزێکی گرنگ و گەوهەری تەسەووفە، بە تایبەتیش تەسەووفی ئەوپەڕگیر ئەویش- یەکێتیی بوون (وەحدە الوجود) و تجسیدی ئیلاهی(الحلول) و دۆناو دۆنە.

یەکێتیی بوون هە میشە بەناوی شێخی گە ورەی ئەندەلوسی ابن العربی(1165- 1240) ییەوە بەندە کە بەلای ئەمەوە خوا، وەکو تاقە بوونێکی باڵا و واقیعی، لە دوو لایەن تەماشا دەکرێ، لە لایەنی نهێنی و شاردراوییەوە کە نەهەستی پێدەکرێ و نە دەناسرێ و نەپێناس دەکرێ، بەڵام بە هیچ جۆرێك ڕێگای چە ندبوون(پلورالیزم، تعددیە) ی خوا نادات، لایە نی دیار (زاهیر) و بەرچاویش کە ئەم واقیعە باڵایە، خۆی لە ناو چ ە ند شێوە یی و چە ندیەتیی شتاندا دە نوێنێ، ئەوانەی هەر خۆی خە ڵقیکردوون، بە م جۆرە بوون(وجود) لە ڕوانگەی شێخی گە ورەوە، دەوری ئاوێنە ڕەها(مطلق) دەبینێ، واتە ئەو ئاوێنە یەی کە خوای ڕە ها و تاك و تە نیا ڕە نگی تیا

دەداتەوە. بۆ زێتر ڕوونکردنەوەی هزری یەکێتی بوون ئەم دێرە شیعرانەی میرزا غالیب(1797 – 1869) شاعیری گەورەی هیندوستان گرنگ و سودبەخشە لە بارەوە:

دونیا چییە؟ ئاوێنەی حەقیقەتە،

ڕووەکەی_ جێگای لێ وردبوونەوەیە لە ڕووی خودایی،

لە هەرە بچووکترین پارچەیدا

دەبینی بەچاوی خۆت نیشانەی تاقە خالیق.

بە هەمانشێوە لە (تەزکەرەی ئەعلا)دا کە تێکستی پیرۆزی ئایینی یارسانە ، کلامێکی بە هەمان مانای تیایە و بە ڕوونی هزری (یەکێتیی بوون) دەبەخشێ، کلامە کە بەم شێوە یە ماناکەی:

لێرە هەموو شتێکی سەر رووی زەمین لە نووری خواوە یە و دنیاش جێگای پاك و ڕاستانە . کەواتە نابێ نکۆڵی لە خەڵك و پەیڕەوکەرانی ئایینیتر بکرێ چونکە ، بە پێی ئەم فکرە یە، ئەمانیش پاك و ڕاستن . بە پێی ڕێبازی ئایینی یارسان، باوەڕیان هەیە کە خودا لە هەموو شتێکدایەو واتە: نوری خودا لە هەموو شتێکدا هەیە، تەنانەت لە ئاژەڵیشدا. لێرەدا دیسان ئەوە ساغ دەبێتەوە، کە نوری خودا لە ڕۆحی هەموو مرۆڤێکدا هەیە و ئێمە نابێ کەس بە کەم و خراپ ببینین. (18) ڕەشاد میران، 2017، لا 204.

بە پێی ئایینی یارسان ئەسڵی وجود لە ڕوناکیی زاتی خواوە ندەوە سەرچاوەی گرتووە ، لە ئایینی ئیسلامیشدا هاتووە، وەك لە قورئانی پیرۆزدا، کە(خوا ڕووناکی ئەرز و ئاسمانەکانە). لە ئینجیلی پیرۆزی مەسیحیەتیشدا هاتووە کە پەروەردگار دەفەرمێ(بە ڕووناکی....ببەو، ڕووناکی بوو). واتە: یەکەم ڕووناکیەکەی خوڵقاند . لە کتێبی پیرۆزی(سابیئە مەندایيەکاندا) هاتووە کە وەختێ ئادەم کاروباری لە سەر ڕووی زەوی بەجێ دەگەیەنێت ئیتر دەگەڕێتەوە نیشتیمانی ڕەسەنی خۆی کە نیشتیمانی ڕووناکییە . بە پێی ڕامانی ئایینی یارسان دەڵێ: ئەسڵی بوون(وجود) یەکە، کە کردگارە، هەموو بوونەوەر و گیاندار و هەسارە و کاکێشانەکانیش هەر لە وجودی ئەوەوە پەیدا بوونە، هەموو پێکەوە بۆ یەك مەرام دەڕۆن.

بە پێی ئایینی یارسان چرکە ساتی ئەفراندن و ئیرادەی ئاشکراکردنی (عالەمی دور) ناوبراوە، کە خۆی ئوستوورەی ئەفراندنە، لە ئایینی یارستان، کە دەکاتە چرکەساتی(کن فیکون)، کە لە کلامێکی شێخ ئەمیر وەکو لە سەرەنجامدا هاتووە، بەم شێوە شرۆڤە کراوە و دەفەرمێ:

نە لەوح نە قەڵەم نە یار نە ئەغیار پادشام نە دور بی دور نە دەریا بار

نە گاڵای گاڵ بی نە چڕای چر بی تا چەند وەقت پادشام نە دانەی دور بی

وە لە کلامێکی تردا پیر بنیامین لە سەرەنجامدا دەفەرمێت:

دامم دا نیشا.... خواجام الله بی دامم دا نیشا

نە بەحر دوری شیلم ئەو پیشا دورمان راما خواجام پیش کیشا

واتە: (ئایینی یارسان لە دەوری بنەڕەتی ئەزەللی پێش ئەفراندن و چۆنیەتی تەقینەوە و لێك بوونەوەی دوڕە کە(حەقیقەت)-(كنت كنز مخفيا فأحبت ان اعرف) بە دنیا هاتنی تە واوی خوڵقێنراوەکان، پێکهاتی ئەو دوڕەن. لێرەوە ڕیشەی یەکتاپەرستی و باوەڕ بە ئیشراق سەرچاوە دەگرێ کە سەیری هە ر شتێك بکە ی کردگاری تیا دە بیینی، وە دەگەیێتە ئە و ئاکامە ی کە هەبوون و نەبوون حەققەو بەشێك لە زاتی ئیلاهی لە جەوهەرییدا پەنهان و نهێنیە(شاراوەیە). (19) تەیب تاهیری، 2009، لا 676.

ژن:

هەر کاتێك باسی فەیلەسوف و عارف (خۆناسین و خواناسین)دەکەین، بەبی ئاگا، مەبەستمان پیاوە، وەك بڵێی ژن بە پلەی فەلسەفە یا عیرفان ناگات، لە کاتێکدا ئەگەر ژن، لەو پایینەی بیری لێدەکەینەوە، بمێنێتەوە ئەوا پیاویش قە ت بە وێ ناگات . بە پێچەوانەوە ژن سە رچاوەی فەلسەفەو عیرفانە، لە چاوپێخشاندنی کورت و خیرای تۆماری فە یلەسوفاندا، بەوە دەگەین کە ژن یەکەم مامۆستا و ڕێنوماییکە ری پیاوانە بەرەو ئاقاری فەلسەفەو عیرفان. بەڵگەی زۆر هە نە، ئەگەر سروشتی شاراوە ی ژن و پیاو نە با، ئە وا هیچ پیاوێك بە پلەی بە رزی عیشقی فەلسەفەو عیرفان نە دەگەیشت. لە ژیان و ئە زموونی هە ر عاشقێکی مە زن ژن هە یە، چ دیار یان نادیار، چ ناسیاو یان نەناسیاو. هەر فەیلەسوفێکی مەزن لە دەستی مامۆستا ژنێکی مە زن فێربووە. (20) نامیق هەورامی، 2011، لا 11.

ئافرەت لە ئایینی یارسان پێگەی خۆی هە یە. بۆی هەیە، وەکو پیاو، بە بەرزترین پلەی کەمالی ڕۆحی بگات. لە کۆڕی زیکر و خەڵوەتی جەم و بۆنە ئایینیەکان، ژنان و کچانیش چالاکانە بەشدار دەبن و موزیك دەژەنن و سرود دەخوێننو خزمەت دەکەن. لە دەورەکانی دەرکەوتنی خواناسی و زاتدارانی یارسان هەمیشە ژن یەکێك بووە لە چوار فریشتەکان، کە خاوەن پایەی ڕۆحی پیرۆز و بەرزن.

لە تێکستەکانی سەرەنجامدا ناوی زیاتر لە(16) ژن و کچ لە ناو ڕۆحانی و گە ورە یاراندا هاتووە، کە هەندێکیان تەمیرە ژەن(موزیك ژەن)وخوێنەری بە ئاوازی سرود(کلام)ەکانی یارسان بوونە و شان بە شانی پیاوان سرودی سۆفیگەری عیرفانیان داناوە و خویندۆتەوە. (21)فەلەکەدین کاکەیی، 2011، لا24.

لە بنەڕەتدا لە ئایینی یارسان ڕێگە دراوە کە هەر پیاوێك یە ك ژن بهێنێ و فرە ژنی و تە ڵاق ڕێگەپێدراو نییە بێ هۆکاری دیاری کراوی وە ك:(نەزۆکی، مردن)، بە ڵام لە ژێر کاریگە ری گۆرانکاری کۆمەڵایەتی ژینگەی دەوروبەری دوورو نزیك، لە ناو یارسانیش فرە ژنی و تەڵاق پەیدا بووە، بە ڵام بە لادان لە ئایینەکە دەبینرێ. یارسانەکانیش لە هەر وڵاتێك بە پێی یاسای شارستانی(مەدەنی) وڵاتەکە مارەی ژن دە پرن، لە هەمان کاتدا و سە رەڕای ئە وە، ڕێ و ڕەسمی ئایینی تایبەتیان هەیە بۆ شەرعییەتدان بە زەواج. ژن یەکسانی پیاوە لە هەموو شتێك

به میراتەوە، هەروەها مافی ژنان و کچانە لەسەر خێزانەکانیان تا فێری زانست و ئایین بکرێن، زەردەشت بایەخی زیاتری بە فێربوون و پەروەردە و سەربەستی کچان داوە ، لە کچەکەی خۆیەوە(پوورە چەسپ) دەستی پێکردووە . هەمیشە کاریگەری ئایینی زەردەشت و خاڵی هاوشێوە و لەیەکچووی زۆر دە بینیین لە نێوان ئایینی یارسان و ئایینی زەردەشتی، چونکە بە پێی سەرەنجام شا برایمی ئێوەت، کە (ئیوەت بە مانای مامۆستا دێ) یەکێکە لە ڕۆحانیە مەزنەکانی یارسان و لە ساڵی(752)ی کۆچی، لە گوندی شێخانی هەورامان لەدایکبووە و، یاری سوڵتان سەهاك بووە و یەکێکە لە یارانی (هەفتەن)گۆڕەکەی لە گەڕەکی(شێخ هۆمەرە)ە لەبەغدا، لە کلامێکدا دەفەرمێ، کە پیر بنیامین، سەرۆکی یارانی یارسان، خۆی ڕۆحی زەردەشت بووە و ئاڤێستای بەدەستەوە بووە، ئاڤیستاش پاك و بێگەردە.

زولال ئاویستا، زولال ئاویستا ئەسلی دەفتەرەن، زولال ئاوێستا
بنیام زەردەشتەن، دەفتەر وەدەستا زاتش جە بادەی شاهەنشا مەستا

کە لێرە مەبەست لە وشەی (شاهەنشا)، کردگارە(خوێیە). (22)جەمال نەبەز: 2009، لا 27.

بۆیە بەهەمانشێوە لە لای یارسانەکان ڕێزگرتن لە ژن و چالاك بوون لە کار و باری بەڕێوەبردنی ژیان بەگشتی، کاریگەری ڕاستەوخۆی ئایینی زەردەشتی پێوە دیارە، بۆیە ژن زەحمەتکێش و کارکەرن شان بە شانی پیاوان و بەشێکن لە ژیانی دەرەوە و ناوەوەی خێزان، بێ خۆشاردنەوە و خۆ داپۆشین . لە بنەڕەتدا ژنانی یارسان خۆیان ناڕازێننەوە و کەمتر وەها خۆیان پێشانی دەرەوە دەدەن، بەڵام پێشکەوتن و جیهانگەرایی کاریگەری لەم لایەنەش کردووە و ئەو بارەی گۆڕیوە. لە دیوێکی ترەوە بە پێی ئایینی یارسان لە گۆشەنیگای دۆناو دۆنەوە، ڕۆحەکان یەکسانن و ڕۆحی ژن و پیاو جیا ناکرێنەوە و بە هیچ شێوەیەك ناشێ پایەی ڕۆحی ژن بەکەمتر یان نزمتر بزانریت، چونکە ڕەنگە لە پلەی کەمالی ڕۆحیدا پیاو بە جێبهێڵێت. (23) فەلەکەدین کاکەیی، 2011، لا 25.

لە ڕیشەدا ئاوەدانی و شارستانی و فەرهەنگ و هزر لە هەر شوێن و ناوچەو وڵاتێکدا، تەنیا بە هێز و بازووی پیاوان بەدی نەهاتووە و بە تەنیاش هیچ کارێك ناکرێت و بە ئەنجام ناگات. بەڵکە ژنیش شان بە شانی پیاوان لە سەرجەم بوارەکان هەنگاویان هەڵگرتووە و بەشداربوون و ڕەنجیان بردووە ، بە پێی توانایان بۆ پەرەسەندنی شارستانیەت و ئاوەدانی و زانیاری و گەشەپێدانی فەرهەنگ. گەلێ لە ئافرەتانەیش لە مەیدانی زانیاری و فەرهەنگ و وێژەدا گەلێ بەرهەمی بەکەڵك و بەنرخیان لە بەجێماوە و لاپەڕەکانی مێژووی ئەدەبی کوردییان پێ ڕازاندووەتەوە. (24) هەیاس، هەولێر، 2017.

لێرەدا بە پیویستی دەزانین تیشك بخەینە سەر پێگەی نێر و مێ بە پێی کلامی سوڵتان سەهاك لە دەورەی بەرزنجەدا لە بارەوە دەفەرمێ:

کناچەو کوری تەوفیرشان نیەن کناچەو کوری

بەش باتنەن ئەزەڵ هەوەڕی   خاتوون دایەراك ئی بەشش خڕی
پۆشاك یاری ئەو باڵاش پڕی   بییا وە دایان پوران حوری
هەر كەس باچۆ كناچەو كوری   مەوەزیش وە دەم مەودای كەیپری

واتە: (نابێ بە هیچ شێوەیەك جیاوازی بكرێت لە نێوانی كور و كچدا، چونكە لە دیینی یارساندا لە هەموو ڕوویەكەوە مافیان وەكو یەك پارێزراوە، ئەو كەسەش جیاوازی بكات مە ولا غەزەبی لێدەگرێت). بۆیە ئەمڕۆ ئەگەر لە ژێر كاریگەری كولتووری زاڵ جیاكاری دەكرێ، پێویستە ئافرەتانی كڵامخوانی شارەزا بێنە مەیدان و بە پێی تیكستە پیرۆزەكانی ئایینی یارسان، داوای مافی بەرامبەر و یەكسان بكین لە هەموو ڕووێكەوە، بە تایبەت لە بواری ئازادی كەسی و میرات و مافە یاساییەكان.

بە پێی تیكستە پیرۆزە كانی ئایینی یارساندا، جیاوازی لە نێوان ژن و مێردا نییە و بە تەواوی مافی پارێزراوە ، بۆ نموونە : نێر و مێ پیر و دەلیل و برا و خوشكی یاری دەگرن و لە جەمیشدا(بۆنەیەكی پیرۆزی یارسانە، نەزر و قوربانی دەكەن و تەمورە دەژەنن و نزای جماعی دەكەن)، وەكو یەك بەش وەردەگرن، بۆیە لە بەشداریكردنی كار و چالاكی ئایینی و بەشە میرات و بوارە جیاوازەكانی ژیاندا بە یەكسانی جیگایان كراوەتەوە و بە چاوی ڕێز و یەكسان سەیردەكرێن. جیگای شانازییە لە هەر دەورەیەكدا ڕۆحێكی پیرۆز لە ڕەگەزی مێ زهووری كردووە و ئافرەتێك یا زیاتر بەشدار بووە و دەوری گرنگ و كاریگەریان بینیووە لە بوارە شیعر و وێژە و مۆزیك و كڵام خوێندن و ڕابەرییدا. ئیمە بە گرنگی دەبینین ئاماژە بە ناوی هەندیكیان بكەین و بەرهەمی چەند دانەیەكیش لەم ژنە ڕۆشنە دڵانەبخەینە ڕوو:

لە دەورەی شا خۆشێن: مامە گەڵاڵە(جەلالە)خانمی لورستانی، نسا خانم، لیزە خانمی جاف، فاتیمە لورەی گۆران، ڕەیحانە خانمی لورستانی.

لە دەورەی بابا جەلیل: سەمەن خانم

لە دەورەی بابا ناوس: خاتوونە گوڵی و دادا یان دایی خەزانی سەرگەتی.

لە دەورەی بابا سەرهەنگ: دایە تەورێزی هەورامانی

لە دەورەی كاكە عابەدین: شەمینە و نەرگزە خانم

لە دەورەی پردێوەریشدا: دایە ڕەزباری گەورە(دایراك)، دایكی سوڵتان سەهاكە.

لە دەورەی شا ئیبراهیم: خاتۆ زەینەب.

لە دەورەی بابا حەیدەری كاڵە چەمر: دایە سمیە

لە دەورەی سەیید فەرزی خامۆشی: زەڕین خانم.

لە دەورەی خان ئاتەش بەگ: پەری خانم.

لە دەورەی شا هەیاس: زەڕبانۆ خانم.

لە دەورەی زەنوور: ئەسمەر خاتوون.

له دەورەی بابا یادگار: ساری خانم(دایکی بابا یادگارە). ئەمانە و چەندانی تر هەموویان پێگەی مەعنەوی بەرزیان هەیە لە ئاینی یارسان و لە ڕیزی مێردان حسابکراون و خزمەتیان کردووە لە ئاستێکی بەرزی هونەری و هزری، کە ئەمڕۆش جێگای شانازیین لە ڕەنگڕێژ کردنی بناغەی کولتووری کوردا. (25) هەردەوێل کاکەیی ، 2016.

له ژیان و بەهەمی چەند دانەیەك لەم ئافرەتە ڕۆشنبیرو هۆشمەندانە دەکۆڵینەوە، بە پێی ئەو تێکستانەی لە بەردەستدان و بە سود وەرگرتن لە چەند سەرچاوەیەکی سەرەکی تر، کە بریتین لە کتێب و دەستنووس و کلامەکانی یارسان و سەرەنجام و زانیاری پیرەکانی یارسان، کە سەرچاوەی گرنگی زانیارین.

1. دایە تەورێزی هەورامی

بە پێی(سەرەنجام) ، لە سەرەتای سەدەی چوارەمی کۆچی هاتۆتە کۆڕی ژیانەوەو لە ناوەڕاستی سەدەی چوارەم لە هەوراماندا ماڵئاوایی لە جیهان خواستووە .. دایە تەورێز بە یەکی لە یارانی بابە سەرهەنگی دەودانی دەژمیردرێ، ئەم ئافرەتە یەکەمین ئافرەت بووە کە هۆنراوە(کڵام)ی لە کتابی پیرۆزی (سەرەنجام)دا نووسراوە، ئەو هۆنراوانەی کە لە ئەو بەجێ ماون بەشێوەی دووبەیتیین هۆنراوەکانی گەلێ بەرز و دڵنشین و پڕ مانان. ئەم دووبەیتییە نموونەیەکە لە هۆنراوەکانی:

ڕازەن پیاڵەم، ڕازەن پیاڵەم سەرسامم نە بەزم ڕازەن پیاڵەم

بادەی پیاڵەم، یاوا وە ناڵەم چمکە ناڵەکەم بەرز بێ نە عاڵەم

(26)تەیب تاهیری، سەرەنجام، 2007.

واتە: (پیاڵەی، مەیەکەم لە شاری نهێنییەوە پێم دراوە ، من لە بەزم و جامی جەمخانەی خواناسیدا سەرم سورماوە، بەڕاستی ئەو مەیەی کە لە ناو پیاڵەکەمدا بوو گەیشتە فریام ، چونکە ناڵەو وبڵێسەی دەروونم لە جیهاندا بەرز بووەوە و بەجارێ هەمووی وریا کردەوە و پاشان بە هۆی خواردنەوەی ئەو مەیە ئیلاهیە کەمێك ئەهوەن بوومەوە.

(27) سدیق بۆرەکەیی، 2008، ل73.

دایە تەورێزی هەورامانی هۆنەرێکی هەست ناسك و پەیرەوکاری ئایینی یارسان بووە و لەگەڵ شاڵاوی داگیرکەران بۆ سڕینەوەی مۆرکی ئایین و کولتووری کوردان، کاتێك هەستیان بەمەترسی هێرشی بێگانان کردووە بۆ زێدی باب و باپیرانیان، بەدەم بانگە وازەکەی(بابا سەرهەنگ دەودانی)یەوە چووە وەکو داکۆکی کار و بەرگری کارێك ، بابا سەرهەنگ یەکێك بووە لە پێڕەوانی ئایینی دێرینی کوردان و لەو پێناوەدا گیانی بە خشیوە و ئێستا ئارامگاکەی لە تەوێڵە بۆتە زیارەتگای یارسانییەکان. زۆربەی دووبەیتییەکانی دایە تەورێز پڕن لە زاراوەی خواناسی. ئەم زاراوانە هەر لە کۆنەوە، هۆنەرانی(شاعیرانی)کورد وفارس لە هۆنراوەکانیاندا بەکاریان بردوون و هەرکام لەو وشانە واتای تایبەتیان هەیە. واتای هەندێ لەم زاراوانە بە

شێوەیە(ڕاز بە واتای تەماشاکردن و ڕاز خاوە ن کردنە. پیاڵە: بریتییە لە یار و دڵدار، کە بادەی زانیاری و خواناسی دەخواتەوە. بادە: بە واتای کۆمەکی خودایی و ئەوینی بەرز و گەورەیە، ناڵە: بریتیە لە ڕاز و نیازکردن و پاڕانەوە ولالانەوە. دایە تەورێز لە دووبویتییەکی تردا دەڵێ:

جەم پەی ڕاسانەن، جەم پەی ڕاسانەن یاران، یاوەران جەم پەی ڕاسانەن

هەر کەس نێوەکی کەرۆ ئاسانەن جەم پەی ڕۆشنیی زێڵ خاسانەن

(28)تەیب تاهیری، سەرەنجام، 2007.

واتە: (ئەی یارانی یارسان، کۆبوونە وە لە جەمخانەدا بۆ ڕاستان و چاکانە . هەر کەسێك لەوێدا چاکە بکات، کاری سووك و ئا سان دەبێ و ئە م جە م و کۆبوونە وە بۆ ڕۆشنیی دڵ و دە روونی خواناسان و چاکانە . (جەم)بە پێی کتابی پیرۆزی (سەرەنجام)، یارسانە کان بۆ نە زرو قوربانی و نزاکردنی جە ماعی، لە شوێنێکدا کۆدە بنەوە، کە پێی دە ڵێن(جەمخانە)، پیر و ڕابە ری ئایینی دوعا(کلام) دەخوێنێ و تەمیرە دەژەنن وبە دەنگێکی دڵتەزێن و کاریگە ر هۆنراوەکای سەرەنجام دەخوێنن و ئامادەبووانیش دووبارەی دەکەنەوە. (29) سدیق بۆرەکەیی 2008، لا74.

لە دوو بەیتییەکی تردا دایە تەورێزی هەورامی دەفەرمێ:

زێڵ کەران ڕەوشەن، زێڵ کەران ڕەوشەن یاران وە خوەرە زیڵ کەران ڕەوشەن

سەرسپەردە بان وە یاری وەشەن بسازان پەرێ وێتان یوو جەوشەن

(30)تەیب تاهیری، سەرەنجام، 2007.

واتە: (بە پێی ڕامان وهزری ئایینی یارسان بە ئاگا وەرنەوە و سەر بە ڕێبازی یارسان بسپێرن و دڵ دە رونتان ڕۆشن بکە نەوە بە پرشنگ و تیشکی خوایی، چونکە ڕەوشتی خوایی پاك وجوانە). (31)نامیق هەورامی، 2011، لا 81.

2. جەلالە خانمی لورستانی(387 ی کۆچی)

جەلالە خانمی لورستانی یە کێکە لە ئەستێرە گەشەکانی ئاسمانی لورستان و کچی میرزا ئامانای لورستانی و دایکی شاخۆشێنە (کە بێ بوونی پێوە ندی سیکسی لە گەڵ پیاو شاخۆشێنی بە دنیا هیناوە). دیاردەی سکپڕبوونی کچ، بێ بوونی پێوەندی سیکس لەگەڵ پیاو ڕامانێکی یەکجار کۆنەو لەلای هیندییە کۆنەکان و میتۆپۆتامیا بووە ، بە پێی ئەم ڕامانە، هێندەك لەمرۆڤە پیرۆزەکان و چاکە کان و نێودارە کان. لەدایکبوون، بەبێ ئەنجامدانی کارێکی سیکسی لەگەڵ دایکیان. بوودا، یەکێك بووە لەوانەی کە پرواداران و لایەنگرەکان پێیانوایە کە بەم شێوەیە لەدایکبووە. دوورنییە، ئە م ڕامانە کاریکردبێتە سەر ڕامانی دیانە کان کە عیسای پە یامبەر، بە کوری خودا دە دەنە قەڵەم و دبێژن (مرێم ی دایکی کچ بووە)ئایینی ئیسلامیش لە م ڕووە وە، باوەڕی وایە کە مرێم بە کچێنی عیسای بووە، ئەگەرچی عیسا بەکوری خودا نازانێ، بەڵام بە ڕۆح ألله(ڕەوانی خودا)ی دەزانێ، بە پێی ڕامانی ئایینی یارسانییە کان، ڕەوان (ڕۆح) لە ڕێگەی

دۆناو دۆنه وه له جهستهیهکهوه بۆ جه ستهیهکی ده گوازێتهوه وه ههر به پێی باوهڕی یارسانییهکان، ڕه وانی ئێزدانی له سهتهی ده یهمی زایینییدا، له کوردستان، له شێوهی شاخۆشێن که به ناوی(باوه خۆشێن)یش ناسراوه، شێوهی گرتووه(دهرکهوتووه). شاخۆشێن له کچێکی جوانی لوڕستانی لهدایکبووه، ناوی گهلاڵه بووه که ناوهکهی لهڕێی زمانی فارسی و عهرهبییهوه کراوه به(جهلاله).

مامه جهلاله ڕۆژێکیان لهبهر ههتاو پاڵکهوتووه و خهوی لێکهوتووه، لهکاتی نووستندا تیشکی خۆر(که خۆر زۆر پیرۆزه لای یارسانییهکان)چووته دهمیهوه و لهوهوه زگی پڕ بووه ، زۆر ترساوه لهوهی کهسوکاری بیکوژن. به پێی ڕامانی یارسانییهکان کردگار، له تهنی کاکهڕدای لوڕستانی دا(که لهگهڵ فریشته جبرائیل یه کرهوانن)، ناردووه بۆ لای مامه گهڵاڵه و پێی ڕاگه یاندووه، (مهترسه زگهکهی تۆ دیارده یهکی ئێزدانییه). کاکهڕدا گهلاڵهی بهسواری گا بردووه بۆ ماڵی خۆیان و پاراستوویهتی، تا شاخۆشێن له دایك بووه(287)ی کۆچی. گهڵاڵه لای یارسانییهکان، لهگهڵ مرێمی دایکی عیسا و فاتیمه ی کچی پهیامبهری موسڵمانان محه مهد به یهك ڕهوان(گیان-ڕۆح) تهماشا ده کرێن، له دیوێکی تره وه گهڵاڵه دیاردهی فریشته داكی ڕهزباره. ههروهها سوڵتان سههاك به دنیا هاتووه وهکو دیاردهیهکی ئێزدانی له کچێکی جاف که نێوی دایراك بووه، به بێ پێوهندی له گهڵ پیاو لهدایك بووه و به پێی ڕامانی یارسانییهکان، وهك خۆر درهوشاوهتهوه. بێجگه لهمانهش با

وه یادگاریش، ههر له کچێك له دایکبووه بهو شێوهیه، کچهکه بهخواردنی دهنکه ههنارێك زگی پڕبووه، بۆیه(ههناو میوهیهکی پیرۆزه لای یارسانییهکان و له جهمدا به نیاز و قوربانی دو عای دهدرێ). (32)جهمال نهبهز: ،2009، لا52.

مامه گهڵاله(جهلاله)ئهم ئافرهته ڕۆشنبیره به پێی کتابی (سهرهنجام له ساڵی 387ی کۆچی له لورستان به دنیا هاتووه و له نیوهی سه دهی پێنجه مدا ماڵئاوایی کردوه و له لورستان ئهسپردهی خاك کراوه . مامه گهڵالهخان ههروهها له هۆندنهوهی هۆنراوه(کلام)دا دهستێکی باڵای هه بووه، له تهنبوو(تهمیره)لێدانیشدا مامۆستا بووه و هۆنراوه کانی خۆی به دهم نه واو ئاههنگی ته نبوورهوه له جهمخانهدا خوێندۆته وه، له ئهم ئافره تهوه ههندێ دووبهیتی بهجێ ماون که له کتابی(دورهی شاخۆشێن)دا نووسراوه. (33) سدیق بۆرهکهیی2008، لا91.

چهند نموونه یك ده خهینه ڕوو له دوو بهیتییهکانی ئه و خانمه شاعیره، له گهڵ لێکدانه وهی تیکستهکان: له (سهرهنجام)دا هاتووه له دهورهی شاخۆشێن. مامه جهلاله وهکو هۆنهرانی تر شهیدای دیمهنی ئێلاخان و سروشته جوانهکهی لورستان بووه، وه چاوهنداز و دیمهنی جوانی زێدهکهی دهروازهی بههرهی هۆنراوهی بۆ کردووهتهوه و له پاڵ ئهمهشهوه کورهکهی که له ناو خهڵکدا به تیشکی خوا ناسرا بوو، ئه وهندهی تر ئاگری هه ست و سۆزی خۆش کردووه و بڵێسهی ئاگری هۆنراوی به رز کردووه تهوه، له لایهکی تریشه وه شاخۆشێنی کوری ئه وی بهیهکێ له فریشتهکان داناوه که دهبێ دهستوور و یاسا بۆ پهیرهوانی ڕێ و ڕچه که دابنێ، وه

ئەمانە هەموو بووە هۆکاری ئەوەی کە جەلالە خانم هۆنراوە دابنێ و ئاوێتەی سۆزی دەروونی هەڵڕێژێ. هۆنراوەکان گەلێ پاراو و دڵنشین و هەست بزووێنن، نموونەی هەندێ دووبەیتی دەخەینە ڕوو:

ئەی سوار دانا، ئەی سوار دانا یەی فەرمان ئاما چەی هەفت ئەسمانا

خەلق لورستان وە زۆڵش مەزانا پاکەن جەلالەی میرزا ئامان

بەرەی میرزا ئامانا بی وەگولو ڕەیحانا

(34)تەیب تاهیری2007، لا20.

واتە: (ئەی کاکە ڕدا، ئەی شا سواری زنا، ئەم فەرمانە کە لە حەوت ئاسمانەوە هاتووە و کە دەبێ من شاخۆشێنم ببێ و تۆش مزگێنیمت پێ داو منت لەم ڕازە ئاگادار کرد، کەچی خەڵکی لورستان بە ناڕەسەن و زۆڵ دەزانن، بەڵام جەلالەی کچی میرزا ئامان داوێن چاکە و وەکو گوڵ و ڕەیحان دەردەکەوێ). مامە جەلالە لە دووبەیتیەکی تردا دەڵێ:

مەستم جەبادەی ڕووی ئەڵەستی تۆ وەسەن یەك جامێ مەی جەدەستی تۆ

ئائینەی زێلم ڕۆشنەن چون مەی جەو بەنە بیەنم مەی پەرەستی تۆ

(35) تەیب تاهیری، 2007، لا20.

واتە: (ئەی خوایا، لە بادەی ڕۆژەکەی ئەلەست کە لەو ڕۆژە دا گەوهەری هەموو بەندەکان پەیمانیان بۆ بە دیهێنانی مرۆ بە ست و بە گەورەیی و یەکتایی تۆ گەواهیان هێنا، ئەوا من بە خواردنەوەی ئەو بادەیە مەستم و ئەگەر تەنها جامێ تر لە و بادەیەم بدەیتێ بەسمە و ئەو جامە مەیە دڵم دێنێتە سەر خۆی. بەڵام بەمەرجێ کە وا داینێ جامە مەیەکە بەفەرمانی خۆت بێت. ئێستا ئاوێنەی دڵم وەکو مەی ڕووناکەو هەر لەبەرئەوەیە، کە من بوومەتە مەی پەرستی تۆ. نموونەی تریش زۆرن لە هۆنراوەکانی ئەو ئافرەتە هۆنەر و ڕۆشن دڵانەی وەکو مامە جەلالە و ئەوانی تر، بەڵام ئێمە بۆ هەر یەکێکیان تەنها چەند دێرێك وەردەگرین.

3. فاتمە لورەی گۆران

ئەم ئافرەتە لورسانییە ئایین پەروەرە، خواناس و شەیدای بارەگای پەروەردگار و مەی نۆشی بادەی یەزدانی و ئەویندار با تاهیری هەمەدانی بووە، پەروەردە بووی ڕامان و هزری عیرفانی و سروشت پارێزی بۆتە مایەی نەوای هۆنراوەکانی، کە خرۆشان و پاکی بە دڵ دەگەیەنن. ئەم ئافرەتە نازدارێکی مەست و بە هەست بووە ، خەیاڵ و بیرە جوانەکانی خۆی داڕشتووە لە بۆتەیەکی خواپەرستی دەروێشانە.

ئەم ئەستێرە گەشە ناوی فاتمە و کچی کوردی لورە و لە تیرەی(پیری شاهی گۆران)بووە. بە فاتمە لورە بەناوبانگە، بە پێی کتابی (دەورەی شاخۆشێن) فاتمە لورە لە سەدەی پێنجەمی کۆچی لە هەمەداندا سەری هەڵداوە و هەر لە هەمەدانیش ماڵئاوایی لە ژیان کردووە و لە تەنیشت مەزاری، بابا تاهیری هەمەدان نێژراوە.

پیر دانیالی دالاهویی کە یەکێ لە هۆنەرەکانی سەدەی هە شتەمی کۆچییە ، لە دەفتەری(بارگە بارگە)دا فاتمە لورە بەیەکێ لە لایەنگرانی شاخۆشێن دادە نێ و نازناوی فریشتەی پی دە دا و دە ڵێ: ئەو فریشتە یە ڕازداری ڕێبازی یارسان بووە و بە دۆنی ڕە مزبار ناسراوە. فاتمە لورە ژیانی بە ئەوینی بابا تاهیر بردۆتە سەر و لە ناوەڕاستی سەدەی پێنجەمی کۆچەییدا شەرابی مەرگی لە مەیگێری گەردوون وەرگرتووە و خواردوویەتیەوە.

فاتمە لورە کە دەستێکهی بە رزی لە هۆنینەوەی هە ڵبەستی کوردی بووە ، لە تەنبوور(تەمیرە)ژەنینیشدا دە ستێکی بالاو بەهرەیەکی ناوازە ی هە بوو، وە هۆنراوەکانی خۆی بەدەم هە وا و ئاهە نگی تە نبوورەوە لە جەمخانەکاندا خوێندووە تەوە، بە پێی کتابی پیرۆزی(سەرەنجام)، کاتێ(شاخۆشین)دەچێتە دیدار و میوانداری بابا تاهیری هەمەدانی، فاتمە لورە لە خانەقا خزمەتی کردووە لای بابا تاهیری هەمەدانی و لە دووبەیتییەکیدا دەفەرمێ:

یارم ماهمانە، یارم مهمانە ئانە دوو ڕۆچەن یارم مەهمانە
ماهمانم پاشای هەر دوو گیهانە سینەم تەختگای شاه زەمانە

واتە: (یارەکەم، پادشاهە کەم دوو ڕۆژە بۆتە میوانم، ئە و میوانە م نوێنگە و لانە ی تیشکی پادشای هەردوو دنیایە، سینەم تەختگای شای زەمانە). هۆنەی پرواداری ئایینی یارسان بووە و پروای بە مرۆڤ خودایی شاخۆشێن هە بووە و بە زاتی بە رز و پیرۆزی کردگاری ناسیووە و سینەی خۆی بە تەختگای شای جیهان زانییوە لە ڕۆژی پەسلان.

هەروەها لە دوو بەیتییەکی تردا دەڵێ:

ڕازدار یاریم، ڕازدار یاریم وە فەرمان شا ڕازدار یاریم
شاهم بەزەییش ئاما وە زاریم ڕاز کەرد وە دەرمان دەردەکەی کاریم
(سەرەنجام)دەورەی شاخۆشین.

واتە: (بە فەرمان و دە ستووری شاخۆشێن، من ڕازداری ڕیبازی یاریم، شا بە زەیی هاتەوە بە گریان و زاریمدا و ڕازی یاریی بە من سپارد و ئەو ڕازەی کردە دەرمانی دەردی کاریم).

ڕازداری لە ئایینی یارسان پە یوەستە بە سەر سپاردن بە پیر و دە لیل و پە یمان بە ستن و ڕەوشتی (یاری)داو کە تا مەرگ و گیانەلا ڕازدار بێ و ڕازی ڕێبازەکەی کە سەری پێی سپاردووە و پە یمانی بە ستووە و سوێندی لە سەر خواردووە ، بە لای کە سەوە نەیدرکێنێ و ڕاز ونهێنی ئایینەکە ئاشکرا نە کات و هە ر لە سینەی خۆیدا بە پاکی بپاریزێ. خۆی لە سەرەتادا ڕێباری ئایینی یارسان زۆر بە نهێنی بووە و پروادارانی ڕێبازە کە، پروایان وابوو کە بەم شێوە پەرستنی پاك وبێگەردی خواناسی مسۆگەر دەبێ. دەورو کاریگەری ئەم ئافرەتە ڕۆشن دڵ و هۆنەرانە لە مێژووی ئە دەب و کولتووری کۆمە ڵایەتیدا تا ئە مڕۆش ماوە لە ناو کۆمەڵانی خەڵکی یارسان و کۆمەڵگای کوردستان بە گشتی، ئێمە لە گەشت و گە ڕانەکانماندا لە باشور و ڕۆژهە ڵاتی کوردستان وەکو چاوەدێرێك بە ڕوونی ئەم دیاردەمان بینی، کە ئەمڕۆش پەیوەندی گەرم و گور و تێکەڵبوونی ڕە گەزی نێرومێ بە شێوەیەکی سروشتی ماوە تەوە، بە تایبەت لە کاتی

ئەنجامدانی نەزرو نیاز و قوربانیکردن و کارە هەرەوەزییە ئایینیەکان، کە بە ئاشکرا هەست بە پێگەو ڕێزی ئافرە ت دە کرێ و بە گشتی ئافرە ت کولتوورێکی کراوەی ڕێزلێگیراویان بە رهەم هێناوە، بێ خۆداپۆشین لە ڕێگەی کردارییانەوە پێگەی خۆیان مسۆگەر دەکەن.

4. خاتوون دایراکی ڕەزبار

ئەم هۆنەرە یارسانییە ناوی دایراك و کچی حوسێن بە گی جەڵدە کە بە پێی کتابی پیرۆزی (سەرەنجام)لە ناوەڕاستی سەدەی هەشتەمی کۆچیدا لە شاری حەلوان لە دایك بووە، هەر لە سەردەمی منداڵیدا باوکی مامۆستای تایبەتی بۆ گرتووە و لەلای ئەو خەریکی خوێندن بووە و پاشان چووەتە قوتابخانە و قورئانی پیرۆز و کتابی تری خویندۆتەوە ئەوسا فێری خەتخۆشیش بووە و لە تەمەنی نۆزدە ساڵیدا شووی کردووەتە شێخ عیسای بە رزنجی و سوڵتان سەهاکی لێ بووە(کە نوێکەرەوەی ئایینی یارسانە)و ئەوسا بەشێکی زۆری ژیانی بە ڕێنموونیی ژنان و وانە وتنەوە بردووەتە سەر تا ساڵی 745ی کۆچی لە دێی شێخان کۆچی دوایی کردووە. (36) بۆرەکەیی 2008، لا176.

لە کورتەی کتابی پیرۆزی(سەرەنجام)دا هاتووە کە خاتوون دایراك، وەکو لە پێشەوە ئاماژەمان پێکرد دایکی سوڵتان سەهاکە، بەپێی ئایینی یارسان لە فریشتەیەکی مێینە لەدایك بووە، هەر بەپێی ڕامانی یارسانییەکان لە هەموو دیاردەیەکی ئیزدانیشدا، فریشتەیەکی مێینە، وەك یارێك لە یارانی ئێزدان دە ردەکەوێ. دەبێ ئەوەش بزانین کە نەك هە ر یارسانییە کان بە تەنێ، باوەڕیان بە فریشتەی مێینە هەیە، بەڵکو کورد هە موو باوەڕیان بە بەبوونی فریشتە ی مێ هەیە. لە ئەفسانە کوردییەکانیشدا باسی گە لێك پاڵەوانی ژن هە یە کە توانیویانە لە شەڕە شیر و زۆراندا پاڵە وانی پیاو ببە زێنن و ببەدە ن بە زەویدا. هەروەها نموونە زۆرن لە چیرۆکە ئەفسانەییەکان(وەك چیرۆکی کارۆ سلێقی)، کە نەوەکانیان لە کاتی ئازا و هە ڵدەکەون پاشناوی دایکیان هەڵدەگرن.

بیرمان نە چێ کە خودای خۆر مێینە بووە و ئەوەتە نیشانەی ڕۆژ لە کوردی باکوردا نیشانە ی (نیشانەی مێینەیە.aمێینەیە. دەگوترێ ڕۆژ(ا) ئینی، واتە: (ڕۆژی هەینی)، کە(ا هەروەها ئەستێرەی گەلاوێژ(کە: گرهاوێژە) و بە ئاوێستایی تیشتریە یە(کە وشەی تیشك و تریشقە لەوەوە هاتووە) لە ئایینی زەردەشتیشدا فریشتەیە. . (37)جەمال نەبەز،2009، لا58.

زاهیری خاتوو دایراك ژنێکی پارێزگار و لە خواترس بووە، کە لە سەدەی هەشتەم ژیاوە و لە دێی شێخاندا ماڵئاوایی لە ژیاندا کردووە و هەر لەوێ ئەسپردەی خاك کراوە.

دۆنی خاتوو دایراك یە کێکە لە ئەڵقەی (هەفت تە ن)و یە کەمین ژنە کە بەشداری جە می کردووە. لە دەورەکانی پێش خۆیدا چە ندین دۆنی تری گۆڕیوە و هە ر جارە و لە تەنێکدا دەرکەوتووە و زۆربەی دۆنەکانی ئاماژەی پێکراوە لە (سەرەنجام)دا.

له خاتوو دایراك گه لێ هۆنراوه بەجێماون، كه له هۆنراوەكانی وا دە ردەكەوێ كه ئەوینی بە گەوهەری هۆنراوە كانی زانیوە ، وە ك یارسانیە ك پرواى بە ژیانی دووای مردن هە بووە، بۆیە بەختەوەری مرۆڤی لە مەرگدا زانیوە و لای وابووە كە بنیادەم دەبێ لە ڕێگای ئەویندا تێكۆشێ و هەموو شتێكی ژیانی لە پیناودا بەخت بكات، وەكو ئەو ئەوینە ڕۆحیەی كە هەلاجی گەیاندە لە داردان! زۆربەی هۆنراوە كانی ئە و سە بارەت بە ڕێگاو ڕچە ى ئاییینی یارسانن، خاتوو دایراك لە تەنبوور ژە نیشیدا مامۆستا بووە و زۆربە ى هۆنراوە كانی خۆی بە دەم ژە نینی نە وای تە نبوور خوێندۆتەوە. (38)نامیق هەورامی، لا123.

وا لێرە هەندێ نموونە لە هۆنراوەكانی دێنیینە وە بە كورتی، لە هۆنراوەیەكی دوازدە دوو خشتەكیدا لە (سەرەنجام)دا هاتووە:

بێ وە قووەی دڵ، بی وە قووەی دڵ عازیز ئەمر تۆبی وە قووەی دڵ

هەرچی فەرماوایت قبووڵەن قەبووڵ نە لەوح یاقەەت ئاتەش كاكڵ

هەفتەوان چە نوور شاهباز عادڵ پەر شەرت مێردان تۆ كەرد وە حاسڵ

پەرێ دەستگیریی یاران فازڵ دووەم مەیلت كەرد عازیز وە مۆبەت

هەم ئەو هەفت نوورەن چێگات كەرد موددەت جە پردێوەردا نیانت سوحبەت

درێژەی هەیە...

واتە: (ئەی خۆشە ویستەكەم، فە رمانی تۆ بووە هێزی دڵ، هە رچی دە فەرمی پە سەندی دەكەین، كاتێ كە دەكەومە بیری ڕۆژی بەرین دڵم بەجارێ دەپشكوێ و من شایەتی دەدەم كە تۆ لەم ڕۆژەدا هەفتەوانەت لە پردیوەر زهور كرد و بە ڵێنت لێیان وەرگرت كە لە جیهاندا خەڵك بە چاكە ڕێنمایی بكەن، لە جیهانیشدا ئەوانت ئازادكرد تا دەستگیری خەڵك بكەن.

ئەی خۆشە ویستەكەم، چاكت كرد كە هەفتەوانەت لە قاڵبی مرۆڤدا دە رخست و لە شێخان دیوانی مەولات سازدا، كەوابوو هەفتا و دوو پیر دە بێ گیانی خۆیان لە ڕێی ئەواندا بەخت كەن و خەڵك سەریان بەوان بسپێرن

بەو پێیەی دایراك خاتوو دایراك یە كێكە لەو ئافرەتە ڕۆشن دڵەی داڕشتنی جە می بەستبێت و بەشدار بوویێت تێیدا، بۆیە شوێن پە نجەی دیارە لە بەشێك لە پایە و مە رجەكانی ئایینی یارسان. (39) بۆرەكەیی، 2008، لا 177.

5. خاتوون زەڕبانۆی دەرزیانی

خاتوو زەڕبانۆ بە پێی كتابی پیرۆزی(سەرەنجام)، دەورەی(قرمزی)كچی یەسف بەگی دەرزیانی و دایكی شاوە یس قولییە ، كە لە كۆتاییەكانی سە دەی هە شتەم(780)ی كۆچی، لە دێی دەرزیاندا لە دایك بووەو هەر لەوێشدا پەروەردە كراوە و پێگەیشتووە، پاشان خراوەتە بەر خوێندن و مامۆستای تایبەتی بۆ گیراوە و خەریكی خوێندن بووە و لە پاشان كاتی خۆی بە خوێندنەوەی كتابی پیرۆزی(سەرەنجام) و دیوانی هۆنە رانی كورد بردۆتە سەر، بە جۆرێ شە یدای ئەدەب و

هونەر بووە کە لە پاش ماوە یەك خۆی هۆنراوە ی هۆنیووەتەوە و نازناوی (خاتوون)ی بۆ خۆی داناوە، بە پێی زانیارەکان زۆر بە خشندەو و بە زەیی و میهرە بان بووە و زۆر هاوکاری و ڕێنوێنی ژنانی کردووە و ئە م خانمە پایە بەرزە لە(845)ی کۆچی ماڵئاوایی کردووە . (40) بۆرەکەیی، 2008، لا387.

خاتوو زەڕبانوی دەرزیانی لە تەمەنی20 ساڵیدا بۆتە هاوسەری پیر قە نبەری شاهۆیی، کە لە دەورەی مورتەزا عەلیدا دۆنی میکایلی فلریشتە بووە و لە تەمەنی 30 ساڵیدا کورێکیان دە بێت کە ئەویش(شاوەیس قولی)یە، کە پینجەمین دەرکەوتەی زاتی خوداییە . لە دەورەی(قرمزی)، پیر قەنبەر لە بارەی خۆیەوە دەفەرمێ:

ئەسڵمەن جە کورد، ئەسڵمەن جە کورد   با بۆم کوردەنان، ئەسڵمەن جە کورد

من ئەو شێرەنان چەنی دەستەی کورد   سڵسڵەی سپای زوحاك کەردم هورد

واتە: (من ئەسڵم کوردە بە باوانمەوە، من لە دۆنێکما پێشتر، ئەو شێرە بووم لەگەڵ کوردەکان سوپای زوحاکمان تەفرو توونا کرد، لێرە مەبەستی ئەو دۆنەیە کە ئەو لەو قالبە بووە کاتی خۆی بە پێی ڕامانی ئایینی یارسان. هەندێ هۆنراوە لە شاوەیس قولییەوە ماوەتەوە و لە دەفتەرێکدا بە ناوی(دەورەی قرمزی) کۆکراوەتەوە و پارێزراوە.

(41)نامیق هەورامی، 2011،لا 140.

خاتوون زە ڕبانۆی دە رزیانی جگە   لە   هۆنینەوەی شیعر لە   ژەنینی تە نبوور(تەمیرە)شدا دەستێکی بە رز و باڵای هە   بووە و دە وری خۆی بینیوە   لە گەرم کردنی کۆڕی جە مخانەی یارسانەکان بە ئاوازی تەموورە و خویندنەوەی هۆنراوە ئایینیەکان. ئەمەش نموونەی چەند دێرێك لە هۆنراوەکانی:

گرد بییەن رزوان، گرد بیەن رزوان   کارخانەی خواجەم گرد بیەن رزوان

ئێد ئەو سوارەن شێتش کەرد خەزان   نە پردیۆەدا وست وە کەس نەزان

واتە: (لەم هۆنراوەیەدا خاتوون زەڕبانۆ ئاماژە بە گەورەیی(بابا ناوس) دەکات، کە ڕابەرێکیمەزنی ڕۆشن دڵی یارسانە   و لە سەرەتادا ئاڵۆزی هە بووە لەگەڵ(دایە خەزانی سە رگەتی)، بۆیە مەبەستی ئە وەیە کە هەموو یاران لە   دەوری ڕابە ر و س ە رۆکمان جوم بووینە تەوە و ئە و ئە شاسوارەیە، کە دایە خەزانی شەیدا کرد و پاشان سەری پێ سپاردووە.

دەرەنجام

لەم توێژینەوەدا گەیشتین بەم دەرەنجامانەی خوارەوە:

بە گشتی قۆناغ گە لێکی زێرین پێشان دە   دا لە   پێگەوڕامان و بە   هەمی ژن لە   بوارە جۆراوجۆرەکانی هونەر و وێژە و دنیابینی باڵاو بێگەردیی ئافرەت، لە ئایینی یارسان و کولتووری کورد، هۆکاری تە م ومژ و نادیاریی دە ور و پێگە ی ژن لە   قۆناغە جیاجیاکانی مێژووی ڕابردوو

دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، کە تا ئەمڕۆ ئایینی یارسان بە نهێنی پارێزراوە و تێکست و دەقی هۆنراوەکانی ئەو خانمانە و چەندانی تر وەك(دەقی پیرۆز) مامەڵەی لەگەڵدا کراوە و دەقە شیعریەکان بە (کلام) قبوولکراوە و پارێزراوە، بەڵام وەکو ڕاستیەکی جێگیر سەرجەم بەرهەم و تێکست و کاری هونەری ڕابردوو بە بەشێکی بەهادار و نەمری کولتووری کورد دەژمێردرێ و پێویستە کاری زانستی زیاتری لەسەر بکرێ.

لەم تویژینەوەیەدا تیشکمان خستە سەر ئایینی یارسان، کە ئایینێکی سەربەخۆی کوردیە و لە کوردستان ڕەنگرێژ کراوە و پەرەی سەندووە و بڵاوبۆتەوە و خۆی تازەکردۆتەوە و زمانی کوردی لەهجەی گۆران (هەورامی، ماچەیی)ی بە زمانی دەربرینی خۆی وەرگرتووە. ئایینی یارسان خاوەن بیروباوەڕ و دۆگماو دنیابینیینی تایبەت بە خۆیەتی و بەهاو پێگەی تایبەتی هەیە بۆ ژن، لە دەورەکاندا بە درێژایی مێژوو ئافرەت دەوری گرنگی بینیوە لە بواری نووسین و ڕابەریکردن و موزیك ژەنین و بوارەکانی تر، لە ڕێگەی هەڵبژاردنی تێکستی چەند ئافرەتێکی یارسان لە کتابی(سەرەنجام)دا، تیشکمان خستە سەر ناوەرۆکی تێکستەکان و ژیان و مێژوو و پیگە و دوەری ئەو ئافرەتانەمان خستۆتە ڕوو. ئاماژە بە چەند خاڵی گرینگ دەکەین لە دەرەنجامەکان:

- هزرو ڕامانی ئایینی یارسان هەر لە سەرەتاوە، وەکو بزاڤێکی کۆمەڵایەتی و فکری و فەلسەفی سەریهەڵدا دژ بە ستەم و زۆرداری و دەسەڵاتی سەردەمانی بەر لە دوازدە سەدە بەم لاوە، ئەم بزاڤە تاك و تەنیاو گۆشەگیر نەبووەو لە پەراوێزدا نەژیاوە، بەڵکو هەمیشە، وەك ڕووبار، تێکەڵاوی جوڵانەوەی کۆمەڵگای بەشەرییەت بووە بەرەو ڕزگاری و گەیشتن بە ڕۆشنایی و کەمالی ڕۆحی. بۆچوونی شارەزایان دەڵێن کە ئایینی یارسان شۆڕش بووە دژ بە سیستەمی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری سەردەمی خۆی، کە سەرانسەری چیاکانی زاگرۆس و دەوروبەری گرتۆتەوە، هەربۆیەش زیارەتگاو مەزارگەی پێشەواو ڕۆحانیەکانی یارسان لە نزیك تەبرێز و ئەردەبیل(هەردەوێل)ەوە تا هەمەدان و کرماشان و هەورامان و شارەزوورو لورستان و بەغداو کەرکوك و موسڵدا هەنە و ژن بەشێکی کاراو زیندووی ئەم خەبات و قوربانیدانەیە بوونە. ژن یەکسانی پیاوە لە هەموو شتێکدا بە میراتەوە، هەروەها مافی ژنان و کچانە لەسەر خێزانەکانیان، تا فێری زانست و ئایین بکرێن.

- ئەو ئافرەتانەی ئێمە لەم توێژینەوەدا هەڵمانبژاردوون، کوردن و لە کوردستان بە دنیا هاتوون و سەر بە ئایینی یارسانن، تیکستەکانیان لە کتابی سەرەنجام پاریزراون و وەکو دەقی پیرۆز لە لایەن پروادارانی ئایینی یارسان مامەلەیان لەگەڵدا کراوە و خۆشیان وەکو مرۆڤی ڕۆشن دڵ جێگای تایبەتیان هەیە لە ئایینی یارساندا و ئەمەش کاریگەری قووڵی دروستکردووە لە دنیابینیینی یارسان و ئەمڕۆش هەست بە پیگەی باڵای ئافرەت و ئازادی ئافرەت دەکرێ لە کولتووری کوردییدا .

- ئافرەت لە ئایینی یارسان پێگەی بەرز و تایبەتی خۆی هەیە. بۆی هەیە، وەکو پیاو، بە بەرزترین پلەی کەمالی ڕۆحی بگات. لە کۆڕی زیکر و خەڵوەتی جەم و بۆنە ئایینیە کان، ژنان و کچانیش چالاکانە بەشدار دەبن و موزیك دە ژەنن و سرود دە خوێنن و خزمە ت دە کەن. لە دەورەکانی دەرکەوتنی خواناسی و زاتدارانی یارسان هە میشە ژن یەکێك بووە لە چوار فریشتەکان، کە خاوەن پایەی ڕۆحی پیرۆز و بەرزن. لە تێکستەکانی سەرەنجامدا ناوی زیاتر لە(16) ژن و کچ لە ناو ڕۆحانی و گەورە یاراندا هاتووە، کە هەندێکیان تەمیرە ژەن(موزیك ژەن)وخوێنەری بە ئاوازی سرود(کلام)ەکانی یارسان بوونە و شان بە شانی پیاوان سرودی سۆفیگەری عیرفانیان داناوە و خویندۆتەوە.
- لە ڕامان و سیستەمی ئایینی یارساندا پێگەی ژن تا ئاستی فریشتە بەرز کراوەتەوە و سوود وەرگیراوە لە هزر و ڕامانە دێرینەکانی هندییەکان و خەڵکی میتۆپۆتامیا، بە پێی ئەم ڕامانە دێرینە ئایینیە، جەلالە خانمی لورستانی دایکی شاخۆشێن و چەندان ئافرەتی تری پایە بەرزی یارسانی(کە بێ بوونی پێوەندی سیکسی لە گەڵ پیاو منداڵیان بە دنیا هیناوە)، بە پێی ئەم ڕامانە، هێندەك لە مرۆڤە پیرۆزەکان و چاکەکان و نێودارەکان لە دایکبوون، بە بێ ئەنجامدانی کارێکی سیکسی لە گەڵ دایکیان. ئەم هزرو ڕامانە ئایینیە پێگەی ئافرەت بەرز دەکاتەوە و بۆ هەمیشە بە پاك و پیرۆزی دە پیارێزێ. ئەم ڕامانە کاریگەری ڕاستەوخۆی هە بووە لە سەر ڕێگەردی خەیاڵ و تێکستەکانی ئەو ئافرەتە ڕۆشن دڵانە، کە ئەمڕۆش بە لەبەرچاوگرتنی قۆناغە مێژووییەکانیان ناوەرۆکی تێکستەکان و میلۆدی هۆنراوەکان لە ئاستێکی بەرز و پرمانان.

لە کۆتاییدا زۆر گرنگ و پێویستە توێژینەوەی زانستی زیاتر بکرێ و گرنگی بە ئایینە کوردیەکان و ئەو کولتوورە بدرێ کە بەرهەمیان هیناوە.

خلاصة

يارسان هي ديانة كردية قديمة مبنية على الاسس الدينية العريقة في كردستان مثل ميراتي والزردشية وغيرها من الديانات الاخرى . ان (سرنجام) هو الكتاب المقدس لدى ديانة يارسان ويعتبر كجزء اصيل من التراث القومي الكردي ويحمل بين طياته المراسيم الدنوية الخاصة بها وان هذه الديانة وجدت جنبا الى جنب مع الديانات الاخرى العالمية المعروفة وكما انها استطاعت من تطوير وتجديد نفسها باستمرار .

وفي هذا البحث حاولنا تسليط الضوء على المكون النسائي في مجال الكتابة والموسيقى والتربية الدينية في ديانة يارسان على مر التاريخ. وبغية اثراء الموضوع بمزيد من المعلومات تمت الاشارة الى عدد من النساء المثقفات المعروفات والتي ذكرت كامثلة في الكتاب المقدس (سرانجام) واللاتي وصلن الى مرتبة عالية جدا من المعرفة وتم تفسير قصائدهن الدنيوية وكما انهن لعبن دورا كبيرا في المجتمع جنبا الى جنب مع الرجال لخدمة ونشر رسالة تلك الديانة وكما انهن ساهمن بجدارة في تثقيف الناس .

سەرچاوەکان:

(1) جەمال نەبەز: فەلسەفە و ڕامانی یارسان ، هەولێر،2009 ل35.

(2)مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، هەولێر 2010، ل 254.

(3)محەمد حەمە باقی: مێژووی مۆزیکی کوردی، چاپی سێیەم 2009، لا68.

(4) فەلەکەدین: ئاییناسی، چاپخانەی لوبنان، 2009، لا99.

(5) سەرەنجام بارگەبارگەی(72) پیرە، دەستنوس،ب8

. (6) سەرەنجام دەورەی بەرزنجە، دەستنوس،ب4

7)مزگین عبدالرحمن ئەحمەد، گەردانکردنی کار لە زمانی پەهلەوی و کوردیدا ، هەولێر،) 2006، لا27

(8) فەهمی کاکەیی . دەروازەیەک بۆ ناسینی ئایینی یارسان .. ڕۆژنامەی باس . ژمارە 126. 2013.

.(9) تەیب تاهری: تاریخ و فەلسەفەی سەرەنجام، چاپخانەی رۆژهەلات، 2009، لا589

(10) تەیب تاهری: هەمان سەرچاوەی پێشوو، لا549.

(11) فەهمی کاکەیی، یارسان، گۆڤاری یارسان، ژمارە یەکی ساڵی 1998، لا13

(12)ڕشاد میران، ڕەوشی ئایینی و نەتەوەیی لە کوردستان، 2017، لا 192.

(13) فەلەکەدین، پەروەردەی ئیسلامی و ئاییناسی، 2012، لا 104.

(14) فەلەکەدین، ئایینی یارسان 2012، لا5-6.

(15) تەیب تاهیری، تاریخ و فەلسەفەی سەرەنجام، هەولێر 2009، لا577.
(16) هەردەوێڵ کاکەیی، کەرکوك2017.
(17) ڤ. مینورسکیی: ئەهلی حەق، و. نەجاتی عەبدوڵلا، دەزگای موکریان 2005، لا67.
(18) ڕەشاد میران، هەمان سەرچاوەی پێشوو،2017، لا 204.
(19) تەیب تاهیری، هەمان سەرچاوەی پێشوو، 2009، لا 676.
(20)نامیق هەورامی، (فەلەکەدین کاکەیی، پێشەکی، لا 11)، تێکستی ژن لە دەفتەرەکانی یارسان، هەولێر2011.
(21)فەلەکەدین کاکەیی، ئایینی یارسان، 2011، لا24.
(22)جەمال نەبەز: فەلسەفەوڕامانی یارسان، هەولێر، ،2009، لاّ27.
(23) فەلەکەدین کاکەیی، ئایینی یارسان، هەولێر 2011، لا 25.
(24) هەیاس، هەولێر،(15. 4. 2017).
(25) هەردەوێل کاکەیی، کەرکوك،(11.3.2016).
(26)تەیب تاهیری، سەرەنجام، 2007،لا 62.
(27) سدیق بۆرەکەیی(سەفە زادە)، مێژووی وێژەی کوردی، هەولێر، ئاراس 2008، لا73.
(28)تەیب تاهیری، کتابی سەرەنجام، 2007،لا 63.
(29)نامیق هەورامی، تێکستی ژنان لە دەفتەری یارساندا، هەولێر 2011،لا 81.
(30) سدیق بۆرەکەیی سەفی زادە، مێژووی وێژەی کوردی، هەولێر، ئاراس 2008، لا74.
(31) سدیق بۆرەکەیی، هەمان سەرچاوە، 2008، لا91.
(32)تەیب تاهیری، سەرەنجام، 2007،لا 56.
(33)جەمال نەبەز: فەلسەفەوڕامانی یارسان، هەولێر، ،2009، لاّ52 .
(34) تەیب تاهیری، سەرەنجام، هەولێر2007، لا20.
(35) بۆرەکەیی(سەفە زادە)، مێژووی وێژەی کوردی، هەولێر، ئاراس 2008، لا176.
(36) تەیب تاهیری، سەرەنجام، هەولێر2007، لا20.
(37)جەمال نەبەز: فەلسەفەوڕامانی یارسان، هەولێر، ،2009، لا58.
(38)نامیق هەورامی، تێکستی ژن لە دەفتەرەکانی یارسان، هەولێر، لا123.
(39) بۆرەکەیی هەمان سەرچاوە، 2008، لا177.
(40) بۆرەکەیی هەمان سەرچاوە، 2008، لا387.
(41)نامیق هەورامی، تێکستی ژنان لە دەفتەری یارساندا، هەولێر 2011،لا 140.

سەرچاوەی ترکە سودی لێوەرگیراوە:

1. سەرەنجام: کتێبی ئایینی پیرۆزی یارسان.

2. تەیب تاهیری: تاریخ و فەلسەفەی سەرەنجام، چاپخانەی ڕۆژهەڵات 2009.
3. حاجی نعمةالله جەیحون ئابادی : شاهنامەی حە قیقەت، قسمە ت ئیرانشناسی، پاریس، لێکۆڵینەوەی د. محمد موکری، پاریس 1250.
4. جەمال نەبەز: فەلسەفەو ڕامانی یارسانی لە فەرهەنگ و کۆمە ڵگای کوردەواریدا، چاپخانەی نارە 2009.
5. د. گوڵموراد مرادی: نیگاهی گوزارا بە مێژووی فەلسەفەی ئەهلە حەق(یارسان)، سوید 1990.
6. کەریم زەند: ئایین و باوەڕ لە کوردستاندا، چاپی یەکەم، سلێمانی 1971.
7. مارف خەزنەدار: مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، هەولێر، ئاراس، 2010.
8. میهرداد ئیزەدی: چەردە باسێك لە بارەی کوردانەوە، چاپخانەی سەردەم 2006.
9. بۆرەکەیی سدیق (سەفی زادە): کاکەییەکان و ڕێ و ڕچە یان، چاپی یە کەم، وەزارەتی ڕۆشنبیری 2001.
10. بەهمەنی هادی ڕەشید: پەیامە هەورامان، چاپی دووەم، سلێمانی 2003.
11. مجید قاضی رەمزیاری: کۆکردنەوە و نووسین، کرماشان، 1379.
12. سدیق بۆرەکەیی،(سەفە زادە): مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی یەکەم، هەولێر، ئاراس 2008
13. ئەیوب ڕۆستەم: لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی دینییە تایبەت بە کاکەییەکان، مەڵبەندی ڕۆشنبیری هەورامان، 2006.
14. تەیب تاهیری: زەبوری حەقیقەت، کرماشان، 2013.
15. د. ڕەشاد میران: ڕەوشی ئایینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، چاپی سێیەم،2017.
16. ئەنوەر قادر ئەحمەد: چەند بابەتێکی کوردناسی، سوید، چاپی یەکەم، 1989.
17. نضام الدین عبدالظمد، تەفسیری گوڵشەن، 2012.
18. قورئان، کتێبی ئایینە ئیسلام، وەرگێرانی، محەمەد ظالح ابراهیمی.
19. قورئان، کتێبی ئایینە ئیسلام، وەرگێرانی، هەژار موکریانی.
20. سید محەمد حوسێنی: دیوانە گەورە، کرماشامو 1382.
21. بەهمەنی هادی ڕە شید:پەیامی هە ورامان، چاپی دووە م، سلیمانی، مە ڵبەندی ڕۆشنبیری هەورامان 2003.
22. د. گوڵموراد مورادی: ئۆلەکانی جیهان، ،. ناسری ڕەزازی، هەولێر، ئاراس، 2010.
23. فیلیپ کرینبرۆك- کریستییەن ئالیسۆن، کولتوور و ناسنامە ی کورد، و. وریا ڕە حمانی، هە ولێر، دەزگای موکریانی 2008.
24. فەلەکەدین کاکەیی: ئایینی یارسان، هەولێر، 2011.
25. هەژار موکریانی، فەرهەنگی هەمبانە بۆرینە،تهران 1991.
26. محەمد حمە باقی: مێژووی مۆسیکی کوردی، چاپی سێیەم 2009.
27. د. کیومەرس عەزیزیمی: مێژووی شیعەگەری لە کوردستاندا، تاران، 2017.

28. حمەکەریم محمود: کوردستان لە بەردەم فتوحاتی ئیسلامیدا، سلێمانی، 2006.
29. گەرمیانی ئاسۆو ئامەد تیگریس: کورتە مێژووی کورد و کوردستان، سوید، 1992.
30. مینۆرسکی ڤلادمیر : بنچینەی کورد و چە ند وتارێکی کوردناسی، سلێمانی، و، نە جاتی عەبدوللا، مەکتەبی بیر و وشیاری. 2006.
31. کومون فرانتس: نهێنیەکانی ئایینی میترایی، و، فەرهاد عەزیز خۆشناو، هەولێر، موکریان 2008.
32. سیدحەسەنی تەقی زادە: مانی و دینەکەی، چاپی یەکەم، هەولێر، منارە، 2005.
33. تۆفیق وە هبی بە گ: پاشماوەی ئاینی میترایی، و، شێخ بورهان بە رزنجی، چاپی یە کەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری 2010.
34. ن ئیڤانۆڤا : پێڕەوانی ڕاستی، یارانی کوردستان (ئەهلی حە ق)، و، ئاسۆ کە ریم، هە ولێر، 2003.
35. جەمال نەبەز: سەرنجدانێك لە میتۆلۆژیای کورد، ئەکادیمیای کورد، ستۆکهۆڵم 1986.
36. تەوفیق وەهبی: دیینی جارانی کورد، گەلاوێژ ژمارە 11، 12 بەغدا 1940.
37. د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ: سۆفیزم لە شیعری کوردیدا، ڕۆشنبیری نوێ 1985 لا107.
38. کەریم زەند: ئایین و باوەڕلە کوردستاندا، سلێمانی 1971.
39. هەردەوێڵ کاکەیی: هیجری دەدە کاکەیی، هەولێر، کاروان 1986، 45.
40. ئەمین شێخ عەلائەدین نەقشبەندی: تەسەوف چییە، بەغدا 1985؟
41. محەمەد ئەمین هەورامی: کاکەیی، بەغدا 1984.
42. مسعود محەمەد: ڕیشەیەك لە ڕیشاڵی زمانەکەمان، نووسەری کورد، بەغدا 1986-6.
43. شاکر فەتاح: یەزیدییەکان و ئایینی یەزیدی، سلێمانی 1969.
44. مستەفا عەسکەری: ئاوڕدانەوەیەك لە بزووتنەوەی هەقە، بەغدا 1983.
45. عبدوالقادر دەباغی: چەند دێڕێك لە مێژوودا، بەشی یەکەم، کاروان، 1987 -54.
46. جەمال نەبەز: زمانی یەکگرتووی کوردی، بامبێرگ 1976.
47. مەلا عەبدولکەریمی مودەرس: دیوانی مەولەوی، بەغدا 1961.
48. سید عبدالصمدی تووداری: چەمکێکی مێژووی هەورامان و مەریوان(چەند لاپەڕەیەك لە کتێبی نور النوار- محەمەدی مەلاکەریم وەریگێڕاوەتە سەر کوردی، بەغدا 1970.
49. محەمەد ئەمین زەکی: خۆلاسەی تەئریخی کورد و کوردستان، جلدی یەکەم، 1935.
50. صدیق بۆرەکەیی(صفی زادە): دورە هفتوانە(سرنجام) کتابخانەی گهوری، تهران 1361.
51. سید قاسم افضلی شاە ایبراهیم: دفتر ڕموز یارسان، گنجینە ، ساتان صحاك . چاپ ڕاستی، تهران.
52. هاشم رضی: اوستا، ترجمە و تحقیق، سازمان انتشارات فروهر، چاپخانە ی خواجە، چاپ اول 1371.
53. نعمت الله جیحون ابادی: شاهنامەی حقیقت، باهتمام دکتر محمد مکری، تهران 1345.

REFERENCES

Abadi, H. N. J. (1250). Reality Shahnama, Qismat Iranshnacy, Dr. Mohammed Mokri Investigation, Paris.

Abadi, N. J. (1345). Shahnama of Reality, supervised by Dr. Mohamad Mukri, Tehran.

Abdulsamad, N. (2012). Gulshan Explanation.

Ahmed, A. Q. (1989). Some Kurdology Subjects, Sweden, first edition.

Ahmed, M. A. (2006). Work Gardankiedin in Pahlawi and Kurdish Languages. Erbil.

Askari, M. (1983). A Review from Haqa Movement, Baghdad.

Azizimi, K. (2017). Sheizim History in Kurdistan, Tehran.

Bag, T. W. (2010). The Remains of Mani Religion, translated by: Sheikh Burhan Barzinji, first edition, Roshnbiri Press.

Bahmani, H. R. (2003). Hawraman News, second edition, Slemani, Hawraman Cultural Center.

Baqi, M. H. (2009). History of Kurdish Music/ third Edition.

Burakayi, S. (Safi Zada), (1361).Dura Haftwana (Saranjam). Kahuri bookshop, Tehran.

Burkayi, S. (Safi Zada), (2001). The Kakayis and their Origin, first edition, Minstry of Culture.

Burkayi, S. (Safa Zada). (2008). History of Kurdish Literature. Erbil, Aras.

Dabbaghi, A. (1987). Some Lines from History, first part, Karwan.

Evanova, N. (2003). The Followers of Reality, kurdistan yaran, (Ahli Haq), translated by: Aso Karim, Erbil.

Ezidi, M. (2006). A Summary about the Kurds. Sardam Press.

Fattah, S. (1969). The Ezidian and Ezidi Religion, Slemani.

Frants, K. (2008). The Secrets of Mitrayi Religion, translated by: Farhad a. Khoshnaw, Erbil, Mokrian.

Grenbrok, P.; Alison, C. (2008). Heritage and Kurdish Identity. Trans. by Wrya Rayhani, Erbil, Mokriani Foundation.

Hawrami, M. A. (1984). Kakayi. Baghdad.

Hawrami, N. (2011). Woman Text in Yarsan Books. Erbil.

Husaini, S. M. (1382).Great Dewana, Kimanshah.

Ibrahim, S. Q. A. S. (1961). The Symbolic Book of Yarsan, Ganjina, satan shak, Rasti press, Tehran.

Kakayi, F. (2009). Religiosity. Lebanon Press.

Kakayi, F. (2013). A Gate to Introduce Yarsan Religion. Bas Newspaper No. 126.

Kakayi, F. (1998). Yarsan. Yarsan Magazine, No. 1.

Kakayi,F. (2012). Islamic & Religious Education.

Kakayi, H. (1986). Hijri dada Kakayi, Erbil, Karwan.

Kakayi, F. (2011). Yarsan Religion.

Kakayi, F. (2012). Yarsan Religion.

Khaznadar, M. (2010). History of Kurdish Literature. Part 1. Erbil, Aras.
Mahmood, H. K. (2006). Kurdistan in Islamic Victories, Slemani.
Minorski, V. (2005). Ahli Haq, translated by: Najati Abdullah Mokryan Foundation.
Miran, R. (2017). Religious and National Conduct in Kurdistan, third edition.
Mohammed, M. (1986). A Branch of the Languages Sources, Nusari Kurd, Baghdad.
Mokriani, H. (1991). Hambana Borina Culture, Tehran.
Muddaris, M. A. (1961). Mawlawi Divan, Baghdad.
Muradi, G. (1990). Nigaha Guzaraby Ahl Haq history of Yarsan. Sweden.
Muradi, G. (2010). World Olakan. Nasir Razazi, Erbil, Aras.
Nabaz, J. (1976). The United Kurdish Language, Bamburg.
Nabaz, J. (1986). A Glance to Kurdish Methodology, Kurd Academi, Stockholm.
Nabaz, J. (2009). Philosophy and Thoughts of Yarsan. Nara Press, Erbil.
Naqishbandi, A.S. A. (1985). What is Sophism?, Baghdad.
Quran, Islamic Holy Book. Translated by: Momammed Salih Ibrahimi.
Quran, Islamic Holy Book. Translated by: Hazhar Mokriani..
Rashid, B. H. (2003). Hawraman News, second edition, Slemani.
Ramzyari, M. Q. (1379). Accumulation and Writing, Kimanshah.
Rasool, E. M. (1985). Sophism in Kurdish Poetry New Culture.
Redha, H.O. (1371).Translated by Fruhar Foundation, Khawaja press, first edition.
Rostam, A. (2006). A Historical and Religious Investigation about Kakayis, Hawraman Cultural Center.
Saranjam Bargabargay (72) Pira. Handwriting.
Saranjam Dawray Barzinja. Handwriting
Saranjam. The Holy Religious Book of Yarsan.
Tahiry, T. (2009): History and Philosophy of Saranjam. Rozhhalat Press.Erbil.
Tahiry, T. (2007). Saranjam Book.
Tahiry, T. (2013). Zabori Haqiqat. Kimanshah.
Taqizada, S. H. (2005). Mani and Its Religion, first edition, Erbil, Minra.
Tigris, G. A. A. (1992). A short History of Kurd and Kurdistan, Sweden.
Todari, S. A. (1970). A Bunch of Hawraman and Mariwan History, (some pages from Nur Alnuwar book), translated by: Mohamad M. Karim, Baghdad.
Vlademir, M. (2006). The Origin of Kurd and Several kurdology Speeches, Bir& Hoshyari Bureay.
Wahbi, T. (1940). Previous Religion of Kurds, Galawezh No. 11, 12, Baghdad.
Zaki, M. A. (1935). The Summery of Kurd and Kurdistan History, first part.
Zand, K. (1971). Religion and Belief in Kurdistan, first edition, Slemani.